

EZAN DUASI HADİSİNİN SENET VE METİN DEĞERLENDİRMESİ

Hüseyin Vuruşkan*

Öz

Bu makalede, ezan duası ile ilgili meşhur hadis senet ve metin açısından ele alınmıştır. Makalede, öncelikle hadisin senet bilgisine daha sonra ise metin bilgisine değinilmiştir. Senet bilgisi kapsamında hadisin râvilerinin tercüme-i hâlleri ve hadis rivayetindeki ilmî vasıfları üzerinde durulmuştur. Hadisin metin bilgisi kapsamında ise hadiste geçen ifade ve kavramların detaylı açıklamalarına yer verilmiştir. Özellikle makâm-ı mahmûd kavramı üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Ayrıca hadisin bazı rivayetlerdeki ziyade ve müdrec ifadelerine de yer verilmiştir. Bütün bu değerlendirmeler ile ezan duası hadisinin bütün yönleriyle doğru bilinip doğru anlaşılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ezan, Dua, Hadis, Vesile, Makâm-ı Mahmûd.

A STUDY ON THE HADITH OF ADHAN PRAYER IN TERMS OF TEXT AND SANAD

Abstract

The well-known hadith regarding 'Adhan Prayer' has been examined in terms of text and sanad in this paper. First, the sanad and then the text information of the hadith have been addressed. Biographies of the hadith narrators and their scholarly skills have been emphasized within the scope of the sanad information. Detailed explanations of the expressions and contexts used in the hadith were discussed within the scope of text information. The concept of maqam al-mahmud was especially emphasized. In addition, additional and mudraj (interpolated) expressions in some narratives of the hadith were also addressed. The aim of the study was to enable that the hadith of adhan prayer is known and understood accurately in all aspects within the framework of the reviews.

Keywords: Adhan, Prayer, Hadith, Wasilah, Maqam al-Mahmud.

---

* Dr. (Bingöl/Yayladere İlçe Müftüsü)

Giriş

Ezan duası, ezan bitince okunan dua demektir.¹ Bu konuda hadis kaynaklarında çeşitli dua örnekleri zikredilmiştir. Ancak bu konuda en yaygın bilinen ve okunan meşhur dua “*Allâhümme Rabbe hâzihi'd-da'veti't-tâmme*” şeklinde başlayan duadır. Ezan duası denildiğinde genel olarak kastedilen budur. Bu dua “*vesile duası*” olarak da bilinmektedir.² Bunun sebebi ise sahih olduğu ifade edilen³ bir rivayette Hz. Peygamber’in ezandan sonra kendisi için Allah’tan vesile istenmesini talep etmesidir. Abdullah b. Amr b. Âs’tan (ö. 65/684-85) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) bu konuda şöyle buyurmuştur: “*Müezzini duyduğunuz zaman onun söylediklerini siz de söyleyin. Sonra bana salavât getirin. Çünkü kim bana bir kere salavât getirirse Allah ona on defa salavât getirir (merhamet eder). Sonra benim için Allah’tan vesile isteyin. Çünkü vesile cennette öyle bir derecedir ki Allah’ın kulları arasından sadece bir kimseye nasip olur. Umırım ki o ben olurum. Benim için vesile dileyen kimseye şefaetim vacip olur.*”⁴ Bu hadise göre ezandan sonra Hz. Peygamber (sav) için Allah’tan vesile talep edilmesi istenmektedir. Ancak hadiste vesilenin nasıl isteneceği açıklanmamıştır. Burada zikredilen vesilenin nasıl isteneceği konumuz olan ezan duası hadisi ile açıklığa kavuşturulmuştur.⁵ Diğer bir ifadeyle ezandan sonra Hz. Peygamber’e vesile istemenin şekli ve yöntemi ezan duası ile belirlenmiştir.⁶

Ezan duası, İslam’ın şiarı olan ezana özgüdür ve âdeta ezanın ayrılmaz bir parçası gibidir. Her ezandan sonra okunması mendup⁷ veya müstahap⁸ kabul edilen bu dua, içeriğiyle ezanın mesajının ve anlamının daha iyi anlaşılması ve pekiştirilmesi için Allah’a yapılan bir niyazdır. Bu dua aynı zamanda ezanla huzura yapılan çağrının daha da ulvî anlamlarla bütünleşmesi ve ilâhî mesajların gönülden özümsemesi için Allah’a yapılan bir arzıdır. Bu niyaz ve arzın nasıl yapılacağını bizzat Hz. Peygamber (sav) öğretmiş ve ezan bitiminde Müslümanların bu duayı okumasını istemiştir.

Ezan duası, ezanla ilintili bir husus olduğu için daima güncelliğini koruyan bir konudur. Bu nedenle bu duasının zikredildiği hadisin senet ve metin yönünden değerlendirilmesi mezkûr hadisin ve duanın değeri ve anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Çünkü bir

¹ İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibuddîn el-Hatîb (Kâhire: Dâru'r-reyyân, 1407/1986), 2: 112; Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2001), 5: 178.

² Heyet, *Fetvalar*, 4. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 394-395. Ayrıca bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid, Özel Baskı (Riyad: Dâru âlemü'l-kütüb, 1423/2003), 2: 67-68.

³ Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi 'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*, 3. Baskı (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1408/1988), 1: 167.

⁴ Müslim, “Salât”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ebû Dâvud, “Salât”, 36; Nesâî, “Ezân”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 551 (6725).

⁵ Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Yayınları, 1975), 3: 29; Necati Yeniçel - Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvud Terceme ve Şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987-2003), 2: 337.

⁶ Bkz. Şîrâzî, *el-Mühezzeb fî fikhi'l-İmâmi's-Şâfiî*, nşr. Muhammed ez-Zühaylî (Dimeşk/Beyrut: Dâru'l-kalem/Dâru's-şâmiyye, 1413/1992), 1-2: 204.

⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2: 67-68.

⁸ Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Mutîî (Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.y.), 3: 123-124; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Halvâ, 3. Baskı (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1417/1997), 2: 87; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl*, nşr. Zekeriyya Amîrât (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416/1995), 2: 102.

hadisin gerek kaynak değerini tespitinde gerekse hadisin doğru anlaşılmasında onun senet ve metnini tahlil etmek son derece önemlidir. Bundan dolayı meseleye öncelikle hadisin senet bilgisi tahlili ile başlamak yerinde olacaktır.

Hadisin Senet Bilgisi

Ezan duası hadisi bütün kaynaklarda tek bir tarikle nakledilmiştir. Hadisin bütün kaynaklardaki müşterek tariki; Ali b. Ayyâş (ö. 219/834), Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/779), Muhammed b. Münkedir (ö. 131/748) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) olmak üzere dört râviden oluşmaktadır.⁹ Hadisi Buhârî (ö. 256/870), Ali b. Ayyâş'tan naklederken; diğer kaynaklarda senedin ibtidâsında¹⁰ Ali b. Ayyâş'tan önce muhtelif râvi isimleri zikredilmiştir. Hadisin, Buhârî kaynaklı senet ve metni şöyledir:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَيَّاشٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي حَمْزَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ قَالَ جِئِن يَسْمَعُ النِّدَاءَ: اللَّهُمَّ رَبِّ هَذِهِ الدَّعْوَةُ التَّامَّةُ، وَالصَّلَاةُ الْقَائِمَةُ آتٍ مُحَمَّدًا الْوَسِيلَةَ وَالْفُضَيْلَةَ، وَأَبْعَثُهُ مَقَامًا مَحْمُودًا الَّذِي وَعَدْتُهُ، حَلَّتْ لَهُ شَفَاعَتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Ali b. Ayyâş > Şuayb b. Ebû Hamza > Muhammed b. Münkedir > Câbir b. Abdullah tarikiyle Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “*Kim ezanı işitince, ‘Ey bu mükemmel davetin ve kılınacak namazın Rabbi olan Allah’ım! Muhammed’e vesileyi ve fazileti ihsan et. Onu, kendisine vadedmiş olduğun makâm-ı mahmûd’a erıştır. derse kıyamet günü şefaatin ona helâl olur.*”¹¹

Hadisin senedinde geçen râvilerin tercüme-i hâlleri şöyledir:

1. Câbir b. Abdullah (ö. 78/697): Medineli sahabîlerdendir. Hazrecoğulları'nın Benî Seleme kabilesinden olup Ebû Abdullah, Ebû Abdurrahman ve Ebû Muhammed künyeleriyle de bilinir. Hz. Peygamber ile birlikte on dokuz gazveye katılmıştır. Akabe Biatı, Hudeybiye ve Bey'atürrıdvân'da bulunmuştur. Hz. Peygamber'in özel iltifat ve ilgisine mazhar olan sahabîlerden biridir. Binden fazla rivayetiyle en çok hadis rivayet eden altı sahabîden (müksirûn) biridir. Aynı zamanda Medineli fakihlerdendir. Akabe Biatı'nda bulunanlardan en son vefat eden odur. Hicrî 78 (milâdî 697) yılında Medine'de vefat etmiştir.¹²

2. Muhammed b. Münkedir (ö. 131/748): Tâbiûn dönemi Medineli hadis ve kıraat âlimlerinden biridir. Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi sahabîler yanında Urve b. Zübeyr ve Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîlerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden de Zührî, Amr b. Dinâr, Hişâm b. Urve, Şuayb b. Ebû Hamza, Evzâî, Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Hadis rivayetinde güvenilir bir râvi olduğunda ittifak edilmiştir. Zâhid

⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 178.

¹⁰ İbtidâ: Senedin bize en yakın kısmı olan başlangıç tarafıdır. Bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, 28. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 30.

¹¹ Buhârî, “Ezân”, 8. Ayrıca bkz. Tirmizî, “Salât”, 43; Ebû Dâvud, “Salât”, 37; Nesâî, “Ezân”, 117; İbn Mâce, “Ezân”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 186 (15197); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1: 603-604 (1933).

¹² İbnü'l-Esir el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 165; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâût - Beşâr Avvâd Ma'rûf, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402/1982), 3: 189-194; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîd (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995), 1: 546-547.

kişiliğiyle de tanınan Muhammed b. Münkedir, hicrî 131 yılında (milâdî 748) vefat etmiştir. Hicri 129 veya 130 yılında vefat ettiği de bildirilmektedir.¹³

3. Şuayb b. Ebû Hamza (ö. 162/779): Humus'ta doğmuştur. Tâbiûn dönemi hadis hâfizlarından biridir. Zührî, Nâfi', İkrime, Muhammed b. Münkedir, Zeyd b. Eslem, Hişâm b. Urve gibi âlimlerden ders almış ve onlardan hadis rivayetlerinde bulunmuştur. Oğlu Bişr başta olmak üzere Velid b. Müslim, Ali b. Ayyâş, Ebû Hayve, Bakıyye b. Velid onun talebeleri arasında yer almaktadır. Hadis münekkitlerince rivayet hususunda sika ve sebt gibi değerlendirmeler yapılarak güvenilir bir râvi olduğunda ittifak edilmiştir. Hicrî 162 yılında (milâdî 779) vefat etmiştir. Bu tarih hicrî 163 olarak da ifade edilmiştir.¹⁴

4. Ali b. Ayyâş (ö. 219/834): Hicrî 143 yılında Humus'ta doğmuştur. Tebeu't-tâbiûn dönemi hadis âlimlerindedir. Şuayb b. Ebû Hamza, Sâbit b. Sevbân, Leys b. Sa'd, Abdülazîz b. Abdullah gibi âlimlerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden de Buhârî, Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimleri rivayette bulunmuştur. Nesâî, İbn Hibbân, Dârekutnî gibi hadis münekkitlerince rivayet hususunda sika, hüccet, mütkın gibi değerlendirmeler yapılarak güvenilir bir râvi olduğunda ittifak edilmiştir. Hicrî 219 (milâdî 834) yılında vefat etmiştir.¹⁵

Hadisin Senet Değerlendirmesi

Yukarıda zikrettiğimiz ezan duası hadisi, tespitimize göre isnat yönüyle tek bir senet ve tarikle rivayet edilmiştir. Hadisin senedi ve tariki, sika (güvenilir) râvilerden ve muttasıl zincirden oluşmuştur. Dolayısıyla hadisin râvilerinde adâlet ve zabt, senedinde ise ittisal problemi yoktur. Diğer bir ifadeyle hadis adâlet ve zabt sahibi râviler tarafından muttasıl bir senetle nakledilmiştir. Diğer yandan hadis senet yönüyle şâz ve muallel değildir. Daha net bir ifadeyle hadisin senedinde râvilerin birbirine muhalefeti ve râvilerin cerhini gerektirecek gizli bir illeti ve kusuru yoktur. Buna göre hadis, isnat yönüyle sahihtir. Hadis isnat yönüyle sahih olmakla birlikte râvi sayısı açısından hadisçilerin taksimine göre âhâd-ferd (garîb)¹⁶ bir hadistir. Çünkü bu hadisin rivayetinde Şuayb b. Ebû Hamza, Muhammed b. Münkedir'den teferrüd etmiştir.¹⁷ Yani bu hadisi Muhammed b. Münkedir'den sadece Şuayb b. Ebû Hamza rivayet etmiştir. Ayrıca bu hadis, Câbir b. Abdullah'tan sadece Muhammed b. Münkedir'in rivayet etmesi sebebiyle de ferd (garîb) bir hadistir.¹⁸

Hadisin isnadının sahih olduğu birçok âlim tarafından da kabul edilmiş¹⁹ ve bu konuda herhangi bir aksi görüş beyan edilmemiştir. Mesela Aynî (ö. 855/1451), *Nuhübü'l-efkâr* adlı

¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5: 353-361; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995), 3: 709-710.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7: 187-192; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 172-173.

¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9: 338-341; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3: 185-186.

¹⁶ Ferd veya garîb hadis; senedinin herhangi bir yerinde râvi sayısı bire düşen hadistir. Bkz. Salahattin Polat, "Ferd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 368; Salahattin Polat, "Garîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 375.

¹⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 178; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 112.

¹⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 178; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 112.

¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 112; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 178.

eserinde hadisin isnadının sahih olduğunu belirtmiştir.²⁰ Elbânî de (1914-1999) hadisin isnadının sahih olduğunu ifade etmiştir.²¹

Bir hadisin sahih olabilmesi için isnadının sahih olması yeterli değildir. Zira isnadı sahih olan bir hadisin metni sahih olmayabilir. Diğer bir ifadeyle bir hadis adâlet ve zabt sahibi râviler tarafından muttasıl bir senetle rivayet edilse de metin yönüyle şâz veya muallel olabilir. Bundan dolayı bir hadisin sahih olabilmesi için hadisin senet yanında metin yönüyle de sahih olması gerekmektedir. Bundan dolayı ezan duası hadisinin metin bilgisi tahlilinin yapılması önem arz etmektedir.

Hadisin Metin Bilgisi

Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen ezan duası hadisi "*kütüb-i tis'a*" denilen dokuz hadis kitabının Müslim (ö. 261/875), İmâm Mâlik (ö. 179/795) ve Dârimî (ö. 255/869) hariç Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Nesâî (ö. 303/915), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Ahmed b. Hanbel'de (ö. 241/855) aynı senet ve hemen hemen aynı lafızlarla zikredilmiştir.²² Hadis, bu kaynaklar dışında yine aynı sened ve hemen hemen aynı lafızlarla İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahîh*,²³ Serrâc'ın (ö. 313/925) *Müsned*,²⁴ İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*,²⁵ Taberânî'nin (ö. 360/971) *Müsnedü's-şâmiyyîn*²⁶ ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünen*²⁷ adlı eserlerinde de geçmektedir. Hadisin Buhârî'de geçen metni şöyledir:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ قَالَ حِينَ يَسْمَعُ النِّدَاءَ: اللَّهُمَّ رَبِّ هَذِهِ الدَّعْوَةَ التَّامَّةِ، وَالصَّلَاةَ الْقَائِمَةَ آتِ مُحَمَّدًا الْوَسِيلَةَ وَالْفَضِيلَةَ، وَأَبْعَثْهُ مَقَامًا مَحْمُودًا الَّذِي وَعَدْتَهُ، حَلَّتْ لَهُ شَفَاعَتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Câbir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Kim ezanı işitince, 'Ey bu mükemmel davetin ve kılınacak namazın Rabbi olan Allah'ım! Muhammed'e vesileyi ve fazileti ihsan et. Onu, kendisine vadetmiş olduğun makâm-ı mahmûd'a eriştir. 'derse kıyamet günü şefaati ona helâl olur.*"²⁸

Hadisin "*kütüb-i tis'a*" çerçevesinden lafız farklılıkları ise şöyledir:

1. Buhârî'de sadece "*حلت له شفاعتي يوم القيامة*" ifadesi geçerken;²⁹ Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'de "*إلا حلت له*" şeklinde fazladan bir illâ edatı bulunmaktadır.³⁰

2. Buhârî ve Nesâî'de "*şefaati*" kelimesi "*شفاعتي*" şeklinde iken;³¹ Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'de "*şefaati*" kelimesi "*الشفاعة*" şeklinde geçmektedir.³²

²⁰ Aynî, *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'l-ahbâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Katar: Vizâretü'l-evkâf ve's-şüûnü'l-İslâmiyye, 1429/2008), 3: 124.

²¹ Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi 'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*, 2: 1096.

²² Buhârî, "Ezân", 8; Tirmizî, "Salât", 43; Ebû Dâvud, "Salât", 37; Nesâî, "Ezân", 117; İbn Mâce, "Ezân", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 186 (15197).

²³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1: 220 (420).

²⁴ Serrâc, *Müsned*, 50 (57).

²⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, 4: 586 (1689).

²⁶ Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, 4: 149 (2972).

²⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1: 603-604 (1933)

²⁸ Buhârî, "Ezân", 8. Ayrıca bkz. Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'an" (İsrâ), 12.

²⁹ Buhârî, "Ezân", 8. Ayrıca bkz. Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'an" (İsrâ), 12.

³⁰ Tirmizî, "Salât", 43; Ebû Dâvud, "Salât", 37; Nesâî, "Ezân", 117; İbn Mâce, "Ezân", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 186 (15197).

3. “*Makâm-ı mahmûd*” kelimesi bütün rivayetlerde “*مقام محمود*” şeklinde nekre iken³³ Nesâî’de “*المقام المحمود*” şeklinde marife olarak geçmektedir.³⁴

Ezan Duası Hadisinin Bazı Rivayetlerindeki Ziyade ve Meşhur İfadeler

Ezan duası hadisinin gerek bazı rivayetlerinde gerekse konuyla ilgili muhtelif kaynaklarda bazı farklı lafızların kullanımı söz konusu olmuştur. Ulemânın değerlendirmelerine göre bu lafızlardan bir kısmı şâz ziyadeler, bir kısmı ise halk arasında meşhur olmuş ifadelerdir. Bu hususla ilgili lafızlar şöyledir:

1. Hadis, diğer rivayetlerden farklı olarak Beyhakî’nin *es-Sünenü’l-kübrâ* adlı eserinde “*إنك لا تخلف الميعاد حلت له شفاعتي*” şeklinde başlayıp “*اللهم إني أسألك بحق هذه الدعوة التامة*” şeklinde bitmektedir.³⁵ Bu rivayette geçen “*اللهم إني أسألك بحق*” ile “*إنك لا تخلف الميعاد*” ifadelerinin şâz ziyadeler olduğu ifade edilmiştir. Ulemânın belirttiğine göre burada hadisin râvilerinden olan Muhammed b. Avf’ın çoğunluğa muhalefeti söz konusu olmuştur.³⁶

2. *الدرجة الرفيعة*: “*Yüksek dereceler*” anlamına gelen bu ifadenin hadisin aslından olmadığı birçok ulemâ tarafından belirtilmiştir.³⁷ Mesela İbn Hacer (ö. 852/1449) bu ifadenin hadisin hiçbir rivayetinde olmadığını belirtmiştir.³⁸ Ancak bu ifadenin ezan duasında okunması halk arasında meşhur olmuştur.³⁹ Sehâvî (ö. 902/1497) halk arasında meşhur olan hadislere dair *el-Makâsîdü’l-hasene* adlı eserinde bu ifadeye yer vererek aynı hususa işaret etmiştir.⁴⁰

Bu ifadenin ezan duasında ne zaman okunmaya başladığını net olarak ifade etmek mümkün görünmemektedir. Ancak tespitimize göre en erken tarih olarak Hanbelî fakihlerinden İbn Kudâme’nin (ö. 620/1223) *el-Mukni*⁴¹ ve Şâfiî fakihlerinden Râfiî’nin (ö. 623/1226) *el-Muharrer* adlı eserinde bu ifadeye yer verdikleri görülmektedir.⁴²

Burada konuyla ilgili olabilecek şu hususa da dikkat çekmek gerekmektedir. Konuyla ilgili sadece Abdürrezzâk’ın (ö. 211/826-27) *Musannef* adlı eserinde geçen bir rivayette “*Bir kimse kâmet getirilirken, ‘Ey bu mükemmel davetin ve kılınacak namazın Rabbi olan*

³¹ Buhârî, “Ezân”, 8; Nesâî, “Ezân”, 117.

³² Tirmizî, “Salât”, 43; Ebû Dâvud, “Salât”, 37; İbn Mâce, “Ezân”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 186 (15197).

³³ Buhârî, “Ezân”, 8; Tirmizî, “Salât”, 43; Ebû Dâvud, “Salât”, 37; İbn Mâce, “Ezân”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 186 (15197).

³⁴ Nesâî, “Ezân”, 117.

³⁵ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 1: 603-604 (1933).

³⁶ Muhammed el-İtyûbî, *Zahîratü’l-ukbâ fi şerhi’l-Müctebâ*, (Riyad: Dâru’l-mi‘râc, 1416/1996), 8: 343.

³⁷ Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih şerhu Mişkâti’l-Mesâbih*, thk. Cemal el-Ayıntâbî (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1422/2001), 2: 331; Hattâb es-Sübkî, *el-Menheli’l-azbi’l-mevrûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvud*, nşr. Emîn Mahmud Hattâb, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü’t-târîhi’l-Arabî, h. 1394), 4: 205; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî şerhu Câmi’i’t-Tirmizî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Beyrut: Dâru’l-fikr, t.y.), 1: 624.

³⁸ İbn Hacer, *Telhîsü’l-habîr fi tahrîci ehâdisi’r-Râfiî’l-kebîr*, nşr. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), 1: 376.

³⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih*, 2: 331.

⁴⁰ Sehâvî, *el-Makâsîdü’l-hasene fi beyâni kesîrin mine’l-ehâdisi’l-müştehire ale’l-elsine*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1405/1985), 759.

⁴¹ İbn Kudâme, *el-Mukni ‘fi fihhi’l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*, thk. Mahmud el-Arnâût - Yasin Mahmud el-Hatîb (Cidde: Mektebetü’s-sevâdî, 1421/2000), 42.

⁴² Râfiî, *el-Muharrer fi fihhi’l-İmâmi’ş-Şâfiî*, thk. Ebû Ya‘kûb Neş‘et b. Kemal el-Misrî (Kâhire: Dâru’s-selâm, 1434/2013), 1: 173-174.

Allah'ım! Muhammed'e vesileyi ver ve onun derecesini yükselt' derse Muhammed'in şefaati ona hak olur."⁴³ ifadeleri geçmektedir. Bu rivayette konumuzla ilgili olarak “*derecesini yükselt*” (وارفع له الدرجات) ifadesi yer almaktadır. Ancak bu rivayetin isnadı zayıftır. Çünkü hadisin râvilerinden olan Şîh muhaddis Câbir el-Cu'fî'nin (ö. 128/746)⁴⁴ rivayette son derece zayıf olduğu ifade edilmiştir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870) ve Nesâî (ö. 303/915) başta olmak üzere birçok âlim onun zayıf, kezzâb ve metrûk olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁵ Bundan dolayı ulemâ bu rivayete hiç itibar etmemiştir.

3. يا أرحم الراحمين: Şâfiî fakihlerinden Râfiî (ö. 623/1226) Şâfiî fikhına dair *el-Muharrer* adlı eserinde “*وابعته مقاما محمودا الذي وعدته*” ifadesinden sonra hadisin son kısmına “*ey merhametlilerin en merhametlisi*” anlamına gelen bu ifadeyi ilave etmiştir.⁴⁶ Ancak İbn Hacer (ö. 852/1449), bu ifadenin de hadisin hiçbir rivayetinde olmadığını belirtmiştir.⁴⁷

Hadisin Anlam Muhtevası

1. مَنْ قَالَ حِينَ يَسْمَعُ النَّدَاءَ: Bu ifade “*kim ezanı işitince, kim ezanı işittiği zaman*” anlamına gelmektedir. Buna göre bu ifade ile zâhirî olarak mezkûr duanın ezan okunmaya başladığında yapılması anlaşılmaktadır. Ancak burada söz konusu duanın ezan bitince okunması kastedilmektedir. Çünkü mutlak ifade kemâline hamledilir.⁴⁸ Ayrıca Abdullah b. Amr b. Âs'tan (ö. 65/684-85) rivayet edilen sahih bir hadiste⁴⁹ Hz. Peygamber (sav), ezan işitildiğinde ezan lafızlarının aynen tekrar edilmesini, akabinde ise kendisi için salavât getirilmesini ve Allah'tan vesile talep edilmesini istemiştir.⁵⁰ Dolayısıyla bu hadis de ezan duasının ezan bittikten sonra okunmasını teyit etmektedir.⁵¹ Nitekim Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîlerin bu konudaki görüşü ezan bitince okunması yönündedir.⁵²

2. الدَّعْوَةُ النَّامَّةُ: Hadiste geçen bu ifade “*tam davet, mükemmel davet*” anlamına gelmektedir. Bundan maksat ise ezandır. Kelime anlamı itibariyle “*çağrıda bulunmak, duyurmak, ilan etmek*” gibi anlamlara gelen ezan, terim olarak ise farz namazların vaktinin geldiğini, nasla belirlenen sözlerle ve özel şekilde müminlere duyurmayı ifade etmektedir.⁵³

Hadise göre ezanla yapılan mükemmel davet tevhid içindir. Ezan her şeyden önce İslâm'ın özü ve temeli olan tevhide bir çağrıdır. Ezan tevhidin hülâsası ve veciz bir ifadesidir,

⁴³ Abdürrezzâk, *Musannef*, 1: 496 (1911).

⁴⁴ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Câbir el-Cu'fî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 532.

⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Mâzin es-Sersâvî (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1433/2012), 3: 23-39; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983), 4: 465-472.

⁴⁶ Râfiî, *el-Muharrer fî fikhi'l-İmâmi's-Şâfiî*, 1: 173-174.

⁴⁷ İbn Hacer, *Telhîsü'l-habîr*, 1: 376.

⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 112; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 178.

⁴⁹ Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*, 1: 167.

⁵⁰ Müslim, “Salât”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ebû Dâvud, “Salât”, 36; Nesâî, “Ezân”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 551 (6725).

⁵¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 112; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 178-179.

⁵² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2: 67; Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, 3: 124; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 2: 103; Buhârî, *Keşşâfü'l-kınâ an-metni'l-İknâ*, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1403/1983), 1: 247.

⁵³ Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 36. Ayrıca bkz. Seyyid Şerîf Cürçânî, “Ezan”, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-fadîle, t.y.), 16.

tevhidin talim ve telkin edildiği bir bildiridir. Ezan ile tevhidin ana esasları bildirilerek küfrün ve şirkin her çeşidi bütünüyle reddedilmektedir. Hz. Peygamber'in ifadesiyle şeytanları rahatsız eden ve okunduğu yerden uzaklaştıran ilahî bir çağrıdır.⁵⁴ Bundan dolayı hadiste ezan “*mükemmel davet*” olarak ifade edilmiştir.

Tevhid, insanlık tarihi boyunca Allah'ın insanları davet ettiği en temel ve en doğru inançtır. Zira tevhid Allah'ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde ve mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etmektir.⁵⁵ Bütün peygamberler insanları bu inanca davet etmiştir.⁵⁶ Bu davet insanlığın var oluşundan günümüze kadar her türlü eksiklikten uzak olarak ve hiçbir değişikliğe uğramadan bütün zaman ve mekânlarda kendine özgü ilke ve esaslarla var olmuş ve kıyamete kadar da böyle devam edecektir. Bu anlamda da tevhid daveti olan ezan “*tam ve mükemmel davet*” olarak vasıflandırılmıştır.

Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edildiği üzere hak davet sadece Allah Teâlâ'yadır.⁵⁷ Çünkü her şeyin yaratıcısı ve meliki Allah'tır. Bundan dolayı Allah dışındaki sözde ilâhlara yapılan davetler boş ve anlamsızdır. Bu anlamda da ezan tam ve mükemmel bir davettir. Zira ezan gerçek ilâh ve mabudun sadece Allah olduğunu tüm insanlığa bildirmektedir. Allah'ın yegâne büyük olduğunu ifade ederek başlayan bu davet ondan başka ilâh olmadığını ve Hz. Muhammed'in onun Rasûlü olduğunu ilan ederek devam etmektedir. Bu özlü ve kapsamlı davet günde beş defa her an Allah'ın evi olan cami ve mescitlerin olduğu her yerden bütün insanlığa yapılmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse ezan, İslam'ın özünün ve temel esaslarının hülasası olan dinî bir tebliğ ve davettir. Ezan, iman ve tevhidin özüdür. Ezan, iman ve tevhid esaslarının en etkin ve en veciz düzeyde tüm insanlığa ilan edildiği tam ve kâmil bir davettir.⁵⁸

3. الصَّلَاةُ الْقَائِمَةُ: Hadiste geçen bu ifade “*kılınan namaz veya daimi çağrı*” anlamına gelmektedir. Ancak ulemânın kanaatine göre bu ifade ile kastedilen en zahir mana beş vakit namazdır. Çünkü ezan, esas itibariyle beş vakit namazın vaktini duyuran bir çağrıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette ezanın namaza çağrı anlamında kullanılması bunun en net ifadesidir. Bu âyetlerin birinde namaz için ezan okunduğu zaman inkârcıların onu eğlence ve alaya alan tavırlarından bahsedilmekte⁵⁹ diğerinde ise Cuma günü namaz için ezan okunduğu zaman müminlere hemen Allah'ı anmaya koşmaları emredilmektedir.⁶⁰ Allah Rasûlü (sav) de birçok hadisinde namaz vakti geldiğinde ezan okumayı emrederek⁶¹ aynı hususa işaret etmiştir.

Ezan aynı zamanda namaza bir davettir. Ezandaki “*Hayye ale's-salâh*” ifadesi bunun en güzel göstergesidir. Ezan, Allah'ın büyüklüğünü, yegâne ilâh olduğunu ve Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğunu bütün âleme ilân ettikten sonra, bütün ibadetlerin özünü ve manasını ihtiva eden namaz için huzura çağrı yapmakta ve akabinde kurtuluş yolunun bu

⁵⁴ Buhârî, “Ezân”, 4; Müslim, “Salât”, 16, 17.

⁵⁵ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 18.

⁵⁶ Enbiyâ, 21/25.

⁵⁷ Ra'd, 13/14.

⁵⁸ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'im bi-fevâid-i Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1419/1998), 2: 253-254; Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 2. Baskı (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1414/1994), 4: 117.

⁵⁹ Mâide, 5/58.

⁶⁰ Cum'a, 62/9.

⁶¹ Buhârî, “Ezân”, 18; Nesâî, “Ezân” 29.

olduğunu insanlara hatırlatmaktadır.⁶² Kısaca, ezan kulluğun zirvesini temsil eden ve ibadetlerin en faziletlisi olan namazın⁶³ ayrılmaz bir unsuru ve vazgeçilmez bir sünnetidir.

Ezanla namaza yapılan davet aslında namazı cemaatle kılmaya davettir. Allah Rasûlü (sav) birçok hadisinde ezanı işitenlerin cemaatle namaza iştirak etmelerini emretmiştir. Konuyla ilgili olarak Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edilen bir hadiste şöyle anlatılır: Bir gün âmâ sahâbîlerden İbn Ümmü Mektûm (ö. 15/636) Hz. Peygamber'e gelerek "*Beni mescide götürcek kimse yok. Evimde namaz kılabilir miyim?*" diye izin ister. Allah Rasûlü (sav) ona "*Ezan sesini işitiyor musun?*" diye sorar. İbn Ümmü Mektûm "*Evet*" diye cevap verince Allah Rasûlü (sav) "*Öyle ise davete icabet et.*" buyurur.⁶⁴ Konuyla ilgili başka bir hadiste ise Allah Rasûlü (sav) "*Ezan okunduğu halde cemaatle namaza gelmeyenlerin evlerini yakmak içinden geçiyor.*"⁶⁵ buyurarak aynı hususa işaret etmiştir.

Hadiste geçen "*salâtü'l-kâime*" ifadesinin "*daimi çağrı*" anlamına gelebileceği de ulemâ tarafından ifade edilmiştir. Çünkü "*salât*" kelimesinin sözlük anlamlarından biri de dua ve çağrıdır. Bu anlamda ise "*daimi çağrı*" ifadesi, "*mükemmel davet*" ifadesinin beyanı durumundadır. Dolayısıyla bu ifade ile de ezan kastedilmektedir.⁶⁶ Ezan dünya üzerindeki saat farkı sebebiyle günde beş defa her an cami ve mescitlerin olduğu her yerden kesintisiz bir şekilde daimi olarak okunduğu için bu şekilde anlam vermek de mümkündür. Ayrıca ezanın hiçbir değişikliğe uğramadan aynı maksat ve aynı içerikle kıyamete kadar daimi bir şekilde Müslümanların şiarı olacağını ifade etmek de bu anlama göre mümkündür.⁶⁷

4. الوَسِيلَة: Vesile kelimesi sözlükte "*vasıta, yol, yakınlık, rağbet, derece, mertebe*" gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁸ Bunun yanında "*arzu ve istekle ile bir şeye ulaşmak,*"⁶⁹ "*kendisiyle bir başkasına ulaşılan şey,*"⁷⁰ "*kendisi ile büyük ve yüce olana ulaşılan şey veya yüce mertebe ve makamlar,*"⁷¹ "*bir hükümdarın yanında sahip olunan makam ve mertebe*"⁷² gibi anlamlara geldiği ifade edilmiştir. Bu tanımlardan anlaşıldığı üzere vesile kelimesinde kurbet (Allah'a yakınlık) anlamı hâkimdir. Buradan hareketle vesile kelimesini terim olarak "*Allah'a yaklaşmaya ve O'nun rızasını kazanmaya sebep olan her vasıta*" şeklinde tarif etmek mümkündür.⁷³

Vesile kelimesi Kur'an'ı Kerim'de iki âyette geçmektedir. Bunlardan birinde müminlere kurtuluşa ermeleri için Allah'a yaklaşmaya sebep olan vasıtalar aramaları

⁶² Heyet, *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 2: 316.

⁶³ Buhârî, "Mevâkîtü's-salât", 5; Müslim, "İmân", 137.

⁶⁴ Müslim, "Mesâcid", 255; Ebû Dâvûd, "Salât", 46.

⁶⁵ Buhârî, "Ezân" 29; Müslim, "Mesâcid", 251.

⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 113.

⁶⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 179.

⁶⁸ Fîrûzâbâdî, "Vesile", *el-Kâmûsu'l-muhît*, 8. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005), 1068.

⁶⁹ Râgıb el-İsfahânî, "Vsl", *el-Müfredât fi-garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.), 523.

⁷⁰ Cürçânî, "Vesile", *et-Ta'rifât*, 211.

⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 113.

⁷² Fîrûzâbâdî, "Vesile", *el-Kâmûsu'l-muhît*, 1068.

⁷³ Bu konudaki benzer değerlendirmeler için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Tevessül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 6-8.

emredilmekte,⁷⁴ diğerinde ise Allah'ı bırakıp da ilâh diye tapılan ve dua edilen varlıkların da Allah'a yakın olmak için vasıta aradıkları belirtilmektedir.⁷⁵

Vesile kelimesi hadislerde ise birçok yerde geçmektedir. Bunlardan biri konumuz olan ezan duası hadisidir. Bu hadiste Allah Rasûlü (sav) müminlerden kendisi için vesile istenmesini talep etmektedir. İslam âlimlerinin bazılarına göre bu hadiste geçen vesile kelimesi hakkında “kıyamet günündeki şefaati”⁷⁶ veya “cennetin arşa en yakın bölgesi”⁷⁷ şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. İbnü'l-Esîr el-Cezerî (ö. 606/1210) buradaki vesileden maksadın “Allah'a yakınlık,”⁷⁸ Münâvî (ö. 1031/1622)⁷⁹ ve Emîr es-San'ânî (ö. 1182/1768)⁸⁰ ise bunun “Allah'a yakınlığı sağlayan bir makam” olduğunu ifade etmiştir. Ancak ulemânın çoğunluğuna göre hadiste geçen vesile kelimesi “cennette bulunan en yüce makam” şeklinde ifade edilmiştir. Buhârî şârihlerinden Kirmânî (ö. 786/1384),⁸¹ İbn Hacer (ö. 852/1449),⁸² Aynî (ö. 855/1451)⁸³ ve Kastallânî (ö. 923/1517);⁸⁴ Ebû Davûd şârihlerinden Sübkî (1352/1933),⁸⁵ Azîmâbâdî (1857-1911)⁸⁶ ve Sehârenfûrî (1852-1927);⁸⁷ Tirmizî şârihlerinden Mübârekfûrî (1865-1935)⁸⁸ vesile kelimesini bu anlamda ifade etmişlerdir. Onlar bu değerlendirmelerinde Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/684-85) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği şu hadisi delil almışlardır: “Müezzini duyduğunuz zaman onun söylediklerini siz de söyleyin. Sonra bana salavât getirin. Çünkü kim bana bir kere salavât getirirse Allah ona on defa salavât getirir (merhamet eder). Sonra benim için Allah'tan vesile isteyin. Çünkü vesile cennette öyle bir derecedir ki Allah'ın kulları arasından sadece bir kimseye nasip olur. Umarım ki o ben olurum. Benim için vesile dileyen kimseye şefaati vacip olur.”⁸⁹

Bu hadisin gerek isnat gerekse metin yönünden sahîh olduğu ifade edilmiş, bu konuda herhangi bir aksi görüş beyan edilmemiştir. Ulemânın ekserisi vesile kelimesinin tefsirinde bu hadisle ihticâc etmiştir.⁹⁰ Elbânî (1914-1999) de hadisin sahîh olduğunu ifade etmiştir.⁹¹

⁷⁴ Mâide, 5/35.

⁷⁵ İsrâ, 17/57.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr el-Cezerî, “Vsl”, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, nşr. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd (Demmâm: Dâru İbnü'l-Cevziyye, h. 1421), 972.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, 2. Baskı (Riyad: Dâru't-tayyibe, 1420/1999), 3: 103.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr el-Cezerî, “Vsl”, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis*, 972.

⁷⁹ Münâvî, *Feyzü'l-kadir şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1391/1972), 4: 159.

⁸⁰ Emîr es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahim (Riyad: Dâru's-selâm, 1432/2011), 6: 409.

⁸¹ Kirmânî, *el-kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru ihyâü't-türâsi'l-Arabî, 1981), 5: 13.

⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 113.

⁸³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 179.

⁸⁴ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, h. 1323), 2: 9.

⁸⁵ Hattâb es-Sübkî, *el-Menheli'l-azbi'l-mevrûd*, 4: 204.

⁸⁶ Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005), 1: 290.

⁸⁷ Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Zekeriyâ b. Yahya el-Kandehlevî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.), 4: 94.

⁸⁸ Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 1: 622.

⁸⁹ Müslim, “Salât”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ebû Dâvud, “Salât”, 36; Nesâî, “Ezân”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 551 (6725).

⁹⁰ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 5: 13-14; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 113; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 179; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 1: 622; Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, 1: 290.

⁹¹ Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi 'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*, 1: 167.

Hadis Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) ise şöyle nakledilmiştir: Allah Rasûlü (sav) “Allah'tan benim için vesileyi isteyin.” deyince sahâbe “Yâ Rasûlallah! Vesile nedir?” diye sordu. Bunun üzerine Allah Rasûlü (sav) “Vesile cennetteki en yüksek derecedir ve ona sadece bir kişi nail olacaktır. Ümit ediyorum ki o kişi ben olurum.” buyurdu.⁹²

Tirmizî (ö. 279/892) bu hadisin garîb olduğunu, ayrıca isnadında bulunan Ka'b'ın tanınmış biri olmadığı gerekçesiyle senedinin sağlam olmadığını ifade etmiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Nesâî (ö. 303/915) de hadisin zayıf olduğunu ifade etmişlerdir. İbn Nümeyr (ö. 234/849) ise hadisin sahih olduğunu söylemiştir.⁹³ Elbânî de (1914-1999) hadisin sahih olduğu görüşündedir.⁹⁴ Hadis senet yönüyle sahih olmasa da içerik yönüyle Abdullah b. Amr hadisine muvafıktır. Buna istinaden bu hadisin de sahih olduğunu söylememiz mümkündür.

Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) rivayet edilen diğer bir hadiste Hz. Peygamber (sav) vesileyi şöyle tanımlamıştır: “Vesile Allah katında bir derecedir. Ondan daha üstün bir derece yoktur. Bundan dolayı benim için Allah'tan vesile isteyin.”⁹⁵

Bu hadisin de isnatta bulunan İbn Lehîa'nın (ö. 174/790) rivayette güvenilir olmaması sebebiyle senet yönüyle zayıf olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶ Nitekim Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Nesâî (ö. 303/915), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ve İbn Adî (ö. 365/976) onu rivayet yönüyle zayıf saymışlardır. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ise onun güvenilir bir râvi olduğunu ifade etmişlerdir.⁹⁷ Hadis senet yönüyle zayıf olsa da anlam yönüyle Abdullah b. Amr hadisine uygun düşmektedir.⁹⁸

Bu hadislerle göre vesile kavramı “sadece bir kişinin nail olacağı cennetteki en yüce merteye” veya “Allah katındaki en yüce merteye” şeklinde açıklanmıştır. Buna göre hem bu anlam hem de kelimenin Kur'ân, hadisler ve Arapça'daki diğer kullanımları da göz önünde bulundurularak ezan duasında geçen vesile kavramını “Allah'a yakın olmayı sağlayan vasıf veya merteye” olarak ifade etmek mümkündür. Nitekim ulemâdan bazıları bu makamı bir sultanın yanındaki vezirin makamı şeklinde ifade etmişlerdir.⁹⁹

5. الْفَضِيلَةُ: Fazilet kelimesi sözlükte “üstün olmak, fazlalaşmak” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise “bir şeyin veya insanın diğerlerinden üstün olmasını sağlayan durum” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁰⁰

Fazilet kelimesinin ifade ettiği üstün olma halinin kapsamı çok geniştir. Konuyla ilgili âyet ve hadislerde bu hususta birçok vasıf ve nitelik üzerinde durulmuştur.¹⁰¹ Konumuz olan

⁹² Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 122 (7810).

⁹³ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001), 2: 68.

⁹⁴ Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*, 1: 679.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 228 (12103); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2: 126 (1466).

⁹⁶ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 1: 332; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha ve şey'un min fikihâ ve fevâidihâ* (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1422/2002), 7: 1536.

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru'lâmi'n-nübelâ*, 8: 11-30; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 15: 487-503.

⁹⁸ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*, 7: 1537.

⁹⁹ Bkz. Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 4: 159; Emîr es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, 4: 409.

¹⁰⁰ Râgıb el-İsfahânî, “Fdl”, *el-Müfredât*, 381.

¹⁰¹ Konuyla ilgili bilgi için bkz. Cumhuriyet Demirel, *Kur'ân-ı Kerîm'de Üstünlük Olgusu* (Erzurum: Basılmamış Doktora Tezi, 2015), 18-123.

hadiste geçen fazîlet kelimesi ile ilgili olarak ise hadis şârihleri “Hz. Peygamber’in diğer insanlardan üstün olmasını sağlayan derece ve konumu” şeklinde değerlendirme yapmışlardır.¹⁰² Bunun ise “vesileden farklı olarak başka bir merteye” veya vesile kelimesinin açıklaması olabileceği ifade edilmiştir.¹⁰³ Hatta onun vesile kelimesinin mürâdifi olduğu da belirtilmiştir.¹⁰⁴ Ancak Aynî (ö. 855/1451), vesile kelimesinin yukarıda zikredilen Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) hadisine binaen mübhem olmadığından hareketle fazîlet kelimesinin “vesileden başka bir merteye” olabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Bu değerlendirmelere göre hadiste geçen fazilet kelimesi, Hz. Peygamber’in bütün insanlardan üstün olarak nail olmak istediği derece ve mertebesini ifade etmektedir. Bunun ise Hz. Peygamber’in kendi şahsına ve ümmetine tanınmasını arzu ettiği birtakım dereceler ve ayrıcalıklarla ilgili olması mümkündür. Bu içeriğiyle hadiste geçen fazilet kelimesi, vesileden farklı bir anlama gelmektedir. Kanaatimize göre hadiste geçen vesile kelimesi Allah’a yakın olma mertebesini; fazilet kelimesi ise Allah katında üstün olma mertebesini ifade etmektedir.

6. **بَعَثَ**: Bease fiili sözlükte “göndermek, diriltmek, husule getirmek, yükseltmek, kaldırmak” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁶ Hadiste geçen **أَبْعَثَهُ** ifadesi ise burada iki farklı anlama gelmektedir. Birincisi “eriştir, ulaştır veya yükselt” ikincisi “dirilt” anlamındadır. Birinci anlama göre makâm-ı mahmûd ifadesi “bease” fiilinin mef’ûlü durumundadır. Bu durumda mana “O’nu makâm-ı mahmûd’a eriştir veya yükselt” şeklinde olmaktadır. İkinci anlama göre ise makâm-ı mahmûd ifadesi “bease” fiilinin hâli durumundadır. Bu durumda ise mana “O’nu makam-ı mahmûd üzere dirilt” şeklinde olmaktadır. Birinci mana daha uygun olmakla birlikte ikinci mana da doğrudur.¹⁰⁷

7. **الْمَقَامُ الْمَحْمُود**: Makâm-ı mahmûd ile ilgili değerlendirme, konunun bir hayli uzun olmasından dolayı hadisin metin bilgisi bütünlüğünü dağıtmamak amacıyla bir sonraki bölümde ayrı bir başlık altında yapılacaktır.

8. **وَعَدْتَهُ**: Allah Teâlâ’ya hitaben “Hz. Peygamber’e vadettiğin” anlamına gelen bu ifade ile “Rabbini seni övgüye lâyık bir makama ulaştıracaktır.”¹⁰⁸ âyetinde bildirilen husus kastedilmektedir.¹⁰⁹

9. **حَلَّ**: Halle fiili sözlükte “helâl olmak, serbest olmak” gibi manalara gelmektedir.¹¹⁰ Ancak buradaki “halle” fiili “hak etmek, vacip olmak” anlamındadır. Buna göre “hallet lehû şefâati” ifadesi “şefaati ona vacip olur” veya “şefaati ona hak olur” şeklinde olmaktadır. Bu kelimeyi burada haramın zıttı olan helâl anlamında kullanmak uygun değildir. Çünkü bu

¹⁰² Kirmânî, *el-Kevâkibü’l-derârî*, 5: 14; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2: 113; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 5: 179; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 2: 9; Şehârenfûrî, *Bezlü’l-mechûd*, 4: 94.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2: 113; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 1: 622; Azîmâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, 1: 290.

¹⁰⁴ Hattâb es-Sübki, *el-Menheli’l-azbi’l-mevrûd*, 4: 205.

¹⁰⁵ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 5: 179.

¹⁰⁶ Râgıb el-İsfahânî, “Bas”, *el-Müfredât*, 52-53.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2: 113; Hattâb es-Sübki, *el-Menheli’l-azbi’l-mevrûd*, 4: 205.

¹⁰⁸ İsrâ, 17/79.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2: 113; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 5: 180.

¹¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, “Hil”, *el-Müfredât*, 128.

takdirde ezan duasını yapmayana şefaatharam olur gibi bir anlam ortaya çıkacaktır. Şefaatin haram olması söz konusu olmadığından böyle bir anlam doğru değildir.¹¹¹

Makâm-ı Mahmud

Sözlükte “övgüye lâyık yer, yüksek dereceli mânevî makam” anlamına gelen makâm-ı mahmûd genel olarak “Hz. Peygamber’in kıyamet gününde sahip olacağı manevî konum” şeklinde tarif edilmiştir.¹¹²

Makâm-ı mahmûd ifadesi Kur’ân-ı Kerîm’de bir yerde geçmektedir. Bu âyette Allah Rasûlü’nden kendine mahsus olan teheccüd namazı kılması istendikten sonra “*Rabbin seni övgüye lâyık bir makama ulaştıracaktır.*”¹¹³ buyrulmuş, ancak bu makamın mahiyeti açıkça belirtilmemiştir. Makâm-ı mahmûd ifadesi hadis rivayetlerinde de geçmektedir. Bunlardan en meşhuru konumuz olan ezan duası hadisidir. Bu hadiste de söz konusu makamın mahiyeti açıkça ifade edilmemiştir. Ancak konuyla ilgili bazı rivayetlerde bu makamın ne olduğu konusunda değişik açıklamalar yapılmıştır. Bununla birlikte bu hususta İslam âlimleri tarafından farklı değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu değerlendirmeler ana hatlarıyla şöyledir:

1. Şefaath

İslâm âlimlerinin ekserisi makâm-ı mahmûdun tefsirinde şefaati esas almışlardır.¹¹⁴ Hatta Vâhidî’nin (ö. 468/1076) bu konuda icmânın oluştuğunu söylediği nakledilmiştir.¹¹⁵ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da bu konuda ittifakın olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶ Bu görüşteki ulemâyı söz konusu anlayışa sevk eden amil ise bu içerikteki rivayetler olmuştur. Çünkü bu konuda merfû¹¹⁷ ve mevkuf¹¹⁸ birçok hadis rivayet edilmiştir.¹¹⁹

Makâm-ı mahmûdun şefaath olduğunu belirten hadis rivayetlerine bakıldığında bu hususta iki tür şefaathen bahsedildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi şefaath-i uzmâ olarak bilinen bütün insanlara yönelik genel şefaath; ikincisi ise günahkâr müminlerin cehennemden çıkarılmasına yönelik özel şefaathir.¹²⁰

a. Şefaath-i uzmâ: İslam âlimlerinin büyük bir kısmına göre¹²¹ makâm-ı mahmûd, şefaath-i uzmânın gerçekleşeceği makamdır.¹²² Şefaath-i kübrâ¹²³ veya genel şefaath¹²⁴ olarak da

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2: 114; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 5: 180; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 1: 623.

¹¹² İlyas Üzüm, “Makâm-ı Mahmûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 413.

¹¹³ İsrâ, 17/79.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 434; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 23: 190.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 434; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 23: 190. Ayrıca bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1401/1981), 21: 32.

¹¹⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1413/1993), 6: 70.

¹¹⁷ Merfû hadis: Hz. Peygamber’e nispet edilen söz ve haber anlamında hadis terimidir. Bkz. Abdullah Aydın, “Merfû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 180.

¹¹⁸ Mevkuf hadis: Sahâbenin sözü ve fiilî anlamında hadis terimidir. Bkz. Abdullah Aydın, “Mevkuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 437.

¹¹⁹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 23: 190.

¹²⁰ Kurtubî, *el-Câmi’i’l-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1427/2006), 13: 148; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 435.

¹²¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 435.

¹²² Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî*, 5: 14; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3: 398; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 9: 82; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 2: 9

ifade edilen bu şefaathat “bütün insanları kapsayan en büyük, en kapsamlı şefaathat” anlamına gelmektedir.¹²⁵ Konuyla ilgili rivayetlerde zikredildiği üzere bu şefaathat Hz. Peygamber’in kıyamet günü hesap öncesi mahşer meydanındaki uzun ve sıkıntılı bekleyişı sona erdirerek müslim ve gayr-i müslim bütün insanları rahatlatmak için yapacağı şefaathati ifade etmektedir. Böylece insanlar, hesapları görölüp haklarında hüküm verilerek beklemekten kurtulacaktır.¹²⁶ Taberî (ö. 310/923) ilim ehlinin çoğunun bu görüşte olduğunu ifade etmiştir.¹²⁷ Cemâleddin Kâsımî (1866-1914) ise bunun en meşhur görüş olduğunu belirtmiştir.¹²⁸ Bu hususla ilgili olarak delil gösterilen rivayet şöyledir:¹²⁹

Ebû Saîd el-Hudrî’den (ö. 74/693-94) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet gününde bütün insanların efendisi ben olacağım. Ama ben bununla övünmüyorum. Livâü’l-hamd (hamd sancağı) benim elimde olacak. Ben buna da övünmüyorum. Hz. Âdem de dâhil bütün peygamberler sancağımın altında toplanacaklar. Öldükten sonra ilk diriltilecek kimse ben olacağım. Ancak ben buna da övünmüyorum. İnsanlar kıyamet günü üç korku yaşayacaklar. Bunun üzerine Hz. Âdem’in yanına gelerek ‘Sen bizim babamızsın, Rabbine bizim için şefaathatçı ol.’ diyecekler. Âdem, ‘Ben bir günah işledim ve bu yüzden yeryüzüne indirildim. Siz Nuh’a gidiniz.’ diyecek. İnsanlar Nuh’a gelecekler. Nuh, ‘Ben dünyada iken insanlar aleyhine bir duada bulunmuştum, bu yüzden helak oldular. Bundan dolayı siz İbrahim’e gidin.’ diyecek. İnsanlar İbrahim’e gidecekler. İbrahim onlara, ‘Ben üç yalan söyledim. Siz Musa’ya gidin.’ diyecek. (Bu arada Hz. Peygamber (sav), ‘İbrahim bu üç yalanıyla Allah’ın dinini savunmuştu.’ buyurdu.) İnsanlar Musa’ya gidecekler. Musa, ‘Ben bir adam öldürmüştüm. Bu sebeple İsa’ya gidin.’ diyecek. İnsanlar İsa’ya gidecekler. İsa, ‘Allah’ı bırakıp bana ibadet edildi. Bu nedenle siz Muhammed’e gidin.’ diyecek. Nihayet insanlar bana gelecekler. Ben de onlarla beraber gideceğim.” –Hadisin râvilerinden Ali b. Zeyd b. Cüd’ân (ö. 131/748), Enes b. Mâlik’in (ö. 93/711-12) şöyle dediğini nakletmiştir: “Ben sanki Rasûlullah’ı görür gibiyim.”- (Hz. Peygamber (sav) şöyle devam etmiştir.) “Cennet kapısının halkasını tutarak kapıyı çalacağım. İçerden ‘Kim o’ diye sorulunca ‘Muhammed’ denilecek. Bana kapıyı açacaklar ve merhaba diye karşılayacaklar. Ben hemen secdeye kapanıp Allah’ın bana ilham ettiği şekliyle O’na hamd ve senâda bulunacağım. Bunun üzerine bana şöyle denilecek: ‘Başımı kaldır. Dile! Ne dilerse, dileğin yerine getirilecek. Şefaathat et! Şefaathatin kabul edilecek. Söyle! Sözüün dinlenecek.’ İşte ‘Rabbini seni makâm-ı mahmûd’a ulaştıracaktır.’¹³⁰ âyetinde ifade edilen makâm-ı mahmûd budur.” Hadisin râvilerinden

¹²³ Ali el-Kârî, *Şerhu Müsned-i Ebî Hanîfe*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiiyye, 1405/1985), 553.

¹²⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 435.

¹²⁵ Tehânevî, *Keşşâfü’l-istilâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, thk. Refik el-Acem - Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1: 1034; Heyet, *Hadislerle İslâm*, 7: 627.

¹²⁶ Kirmânî, *el-Kevâkibü’l-derârî*, 5: 14; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3: 398; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 9: 82.

¹²⁷ Taberî, *Câmi’ü’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru hicr, 1422/2001), 15: 43.

¹²⁸ Kâsımî, *Mehâsinü’l-te’vil*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiiyye, 1424/2003), 6: 490-491.

¹²⁹ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü’l-hadis*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-ğurabi’l-İslâmî, 1421/2000), 3: 421. Ayrıca bkz. Kurtubî, *el-Câmi’i’l-ahkâmî’l-Kur’ân*, 13: 149; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 435.

¹³⁰ İsrâ, 17/79.

Süfyân burada Enes'ten nakledilen kısmın sadece “*Cennet kapısının halkasını tutarak kapıyı çalacağım.*” sözü olduğunu belirtmiştir.¹³¹

Bu rivayetin sonunda yapılan açıklamaya göre hadisin “*Cennet kapısının halkasını tutarak kapıyı çalacağım.*” kısmı Ebû Saîd el-Hudrî'ye değil Enes b. Mâlik'in nakline nispet edilmektedir.¹³²

Tirmizî (ö. 279/892), bu hadisin “*hasen-sahîh*”¹³³ olduğunu ifade etmiştir.¹³⁴ Ancak bazı kaynaklarda bu hadisin zayıf olduğu ifade edilmiştir.¹³⁵ Çünkü hadisin râvilerinden olan Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın (ö. 131/748) sika (güvenilir) bir râvi olmadığı hadis münekkithlerinin çoğunluğu tarafından ifade edilmiştir. Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) onun hadis rivayetinde kavî olmadığını, Buhârî (ö. 256/870) ve İbn Huzeyme (ö. 311/924) ise hıfzının iyi olmaması sebebiyle rivayetlerinin hüccet olmadığını ifade etmiştir. Ancak Tirmizî onun sadûk¹³⁶ olduğunu belirtmiştir.¹³⁷

Bu hadise göre makâm-ı mahmûd, Hz. Peygamber'in kıyamet günü mahşer meydanındaki bütün insanları içinde buldukları sıkıntıdan kurtarıp rahatlatacağı makam olarak ifade edilmektedir. Ancak hadisin aynı senetle Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) nakledilen diğer bir varyantında makâm-ı mahmûd ifadesi geçmemektedir. Hadisin metni şöyledir: “*Kıyamet gününde bütün insanların efendisi ben olacağım. Ama ben bununla övünmüyorum. Livâü'l-hamd (hamd sancağı) benim elimde olacak. Ben buna da övünmüyorum. Hz. Âdem de dâhil bütün peygamberler sancağımın altında toplanacaklar. Öldükten sonra ilk diriltilecek kimse ben olacağım. Ancak ben buna da övünmüyorum.*”¹³⁸ Aynı hadisin İbn Mâce'de (ö. 273/887) geçen rivayetinde “*İlk şefaati edecek olan ve şefaati ilk kabul edilecek olan benim.*” ifadesi de bulunmaktadır.¹³⁹ Bu rivayette de makâm-ı mahmûd ifadesi geçmemektedir.

Ayrıca, muhteva bazı yönlerden farklı olmakla beraber aynı hadisin Ebû Hüreyre (ö. 58/678) naklinde makâm-ı mahmûd kavramına ilişkin bir ifade yer almamaktadır.¹⁴⁰ Aynı husus hadisin Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) naklinde de görülmektedir.¹⁴¹ Bu rivayetlerde özetle kıyamet günü insanların peygamberlerden şefaati taleplerinin Hz. Muhammed (sav) ile karşılık bulacağı anlatılmakta ancak makâm-ı mahmûd ile ilgili herhangi bir ifade ve açıklama bulunmamaktadır. Bu durum söz konusu hadiste geçen makâm-ı mahmûd ile ilgili değerlendirmenin Hz. Peygamber'e değil râvilerle ait olduğuna işaret etmektedir. Nitekim aynı hadisin diğer bazı rivayetlerinde makâm-ı mahmûd kavramının şefaati makamı olduğuna dair değerlendirmelerin sahâbe veya tâbiîne ait bir söz olarak zikredilmesi bu kanaati güçlendirmektedir. Mesela bir rivayette hadisi Enes b. Mâlik'ten nakleden tâbiinden Katâde b.

¹³¹ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 18.

¹³² Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 8: 587.

¹³³ Tirmizî'nin bazı baskılarında sadece “*hasen*” ifadesi geçmektedir.

¹³⁴ Tirmizî, *es-Sünen*, s. 899.

¹³⁵ Elbânî, *Za'îfü'l-Câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, t.y.), 190.

¹³⁶ Sadûk: Râvinin genellikle güvenilir, bazen de zayıf olduğunu ifade eden bir terimdir. Bkz. Ahmet Yücel, “Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 431.

¹³⁷ Zehabî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 5: 206-207.

¹³⁸ Tirmizî, “Menâkıb”, 1.

¹³⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 37.

¹⁴⁰ Buhârî, “Tefsîru'l-Kur'ân” (İsrâ), 6; Müslim, “İmân”, 327; Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 10.

¹⁴¹ Buhârî, “Rikâk”, 51; Müslim, “İmân”, 322; İbn Mâce, “Zühd”, 37.

Diâme (ö. 117/735) rivayetinin sonunda “*Rabbin seni makâm-ı mahmûd’a ulaştıracaktır.*”¹⁴² âyetinde Hz. Peygamber’e vadedilen makamın şefaata olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

Diğer taraftan makâm-ı mahmûd kavramının şefaata makamı olarak değerlendirildiği bazı rivayetlerin mevkufları yani sahâbe sözü olduğu görülmektedir. Meselâ İbn Ömer’in (ö. 73/692) şöyle dediği nakledilmiştir: “*Kıyamet günü insanlar bölük bölük olurlar. Her topluluk kendi peygamberinin ardına düşer ve ondan şefaata talep eder. Onların şefaata talepleri en sonunda Hz. Peygamber (sav) ile karşılık bulur. İşte bu, Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’i makâm-ı mahmûda ulaştıracağı gündür.*”¹⁴⁴ Bu rivayetinin diğer bir varyantında Abdullah b. Ömer’in şöyle dediği nakledilmiştir: “*Kıyamet günü güneş insanlara o kadar yaklaşır ki dökülen terler, kulakların yarısına kadar ulaşır. Bundan dolayı insanlar önce Âdem’den sonra Musa’dan, en sonunda da Muhammed’den yardım isterler.*” Abdullah b. Sâlih el-Cühenî, Leys b. Sa’d ve Ubeydullah b. Ebû Ca’fer tarikiyle şu ziyadeyi de yapmıştır: “*Yaratılanlar hakkında hüküm verilmesi için gider ve cennetin kapısının halkasını tutarak şefaata talebinde bulunur. İşte o gün Allah Teâlâ ona makâm-ı mahmûdu verir. Bundan dolayı bütün herkes onu över.*”¹⁴⁵ Bu rivayette geçen Abdullah b. Sâlih el-Cühenî’nin naklettiği ziyade sadece Buhârî’de geçmektedir. Hatta bazı Buhârî nüshalarında bu ziyadenin olmadığı ifade edilmiştir.¹⁴⁶ Bu rivayetlerde görüldüğü üzere makâm-ı mahmûdun mahşerdeki bütün insanlara yönelik şefaata olduğuna dair açıklamanın sahâbeden Abdullah b. Ömer’e ait olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde bu hususla ilgili olarak sahâbeden İbn Abbâs (ö. 68/687-88),¹⁴⁷ İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53)¹⁴⁸ ve Huzeyfe b. Yemân’a (ö. 36/656)¹⁴⁹ ait mevkuflar rivayetler kaynaklarda zikredilmektedir.

Bu açıklamalara göre konuyla ilgili olarak şu sonuca varmak mümkündür: Makâm-ı mahmûdun bütün insanlara yönelik şefaata olduğuna dair rivayetlerde Hz. Peygamber’e ait net bir açıklamadan bahsetmek zor görünmektedir. Zira konuyla ilgili rivayetlere bütüncül olarak bakıldığında bu konudaki açıklamaların bizzat Hz. Peygamber’e değil sahâbe ve tâbiîne ait değerlendirmeler olduğu görülmektedir.

b. Şefaata-i hâssa: Bazı ulemâya göre makâm-ı mahmûd, Hz. Peygamber’in günahkâr müminlere şefaata edeceği makamdır. Sadece müminlere yönelik olması sebebiyle şefaata-i hâssa olarak ifade edilebilecek bu şefaata, Hz. Peygamber’in âhret günü müminlerden günahkâr olanları cehennemden çıkarmak için yapacağı özel şefaati ifade etmektedir.¹⁵⁰ Nitekim Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Müslim’de (ö. 261/875) geçen bir rivayette makâm-ı mahmûdun günahkârların cehennemden çıkmasına vesile olan makam olduğunu ifade ederek bu hususu vurgulamıştır.¹⁵¹ Bu görüşte olanların delil olarak gösterdikleri rivayet şöyledir:¹⁵²

¹⁴² İsrâ, 17/79.

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 709-711 (13912). Ayrıca bkz. Buhârî, “Tevhîd”, 24.

¹⁴⁴ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân” (İsrâ), 12.

¹⁴⁵ Buhârî, “Zekât”, 52.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3: 397-398.

¹⁴⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 12: 61-62 (12474).

¹⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 14: 175-180 (38633); Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 4: 541-543 (8519).

¹⁴⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11: 41 (32277).

¹⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmi’li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 13: 148; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît*, 6: 70; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 435.

¹⁵¹ Müslim, “İmân”, 320.

¹⁵² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît*, 6: 70.

Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav), “*Rabbin seni makâm-ı mahmûd’a ulaştıracaktır.*”¹⁵³ âyetinde geçen övülen makam ile ilgili olarak “*O, ümmetimin için şefaattir dilediğim makamdır.*” buyurmuştur.¹⁵⁴

Bu hadise göre makâm-ı mahmûd ile ifade edilen şefaattir, müminlerin günahkâr olanlarına tahsis edilmiştir.¹⁵⁵ Her ne kadar hadiste genel olarak ümmet ifadesi geçse de “*şefaatin günahkâr müminler için*” olduğunu belirten hadislerle¹⁵⁶ istinaden olsa gerek bu şefaatin kapsamı “*günahkâr müminler*” şeklinde kayıtlanmıştır. Hadisin Ebû Hüreyre'den nakledilen diğer bir rivayetinde ise Allah Rasûlü (sav) mezkûr âyette zikredilen makâm-ı mahmûdun (kapsam belirtilmeden) şefaattir ifadesiyle ifade edilmiştir.¹⁵⁷

Her iki rivayetin isnadının senette bulunan Dâvûd b. Yezîd el-Evdî sebebiyle zayıf olduğu ifade edilmiştir. Bundan dolayı Tirmizî (ö. 279/892) bu rivayetlerin hasen olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁸ Nitekim Dâvûd b. Yezîd el-Evdî'nin, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Adî (ö. 365/976) gibi hadis münekkittelerince sika (güvenilir) olmayıp zayıf bir râvi olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁹

Yukarıda görüldüğü üzere makâm-ı mahmûdun tefsirinde şefaati esas alan âlimler ilgili rivayetler bağlamında bu konuda genel ve özel olmak üzere iki tür şefaatten bahsetmişlerdir. Bununla birlikte bazı âlimler bu konudaki rivayetleri tevîl ederek her iki şefaatin makâm-ı mahmûd kapsamında olduğunu ifade etmişlerdir. Bu yaklaşıma göre makâm-ı mahmûd her iki şefaati ihtiva etmektedir. Meselâ Kâdî İyâz (ö. 544/1149) makâm-ı mahmûdun ilk aşamasının bütün insanlara yönelik genel şefaattir sonraki aşamasının ise günahkâr müminlere yönelik özel şefaattir ifadesini belirtmiştir.¹⁶⁰ Nevevî (ö. 676/1277) ise bu görüşe atıfta bulunarak Kâdî İyâz ile aynı fikirde olduğuna işaret etmiştir.¹⁶¹ Aynı şekilde Ebû Hayyân (ö. 745/1344) şefaati mutlak bırakan ve ümmete tahsis eden rivayetlerden hareketle her iki şefaatin makâm-ı mahmûd kapsamında olabileceğini söylemiştir.¹⁶² İbn Hacer (ö. 852/1449) de bütün insanlara yönelik genel şefaatin ve günahkâr müminlerin cehennemden çıkması için yapılan özel şefaatin makâm-ı mahmûdun kapsamına dâhil olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³

Bu görüşte olan ulemânın delil olarak ileri sürdükleri rivayet¹⁶⁴ özetle şöyledir: Âhîret günü mahşerdeki insanlar, içinde buldukları sıkıntıdan kurtulup rahatlamak için sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa'dan şefaattir talebinde bulunacaklar, ancak hiçbiri buna yaklaşmak istemeyecektir. Sonunda Hz. İsa bu taleplerini Hz.

¹⁵³ İsrâ, 17/79.

¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 637 (9935).

¹⁵⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6: 70.

¹⁵⁶ Konuyla ilgili olarak bir hadiste Allah Rasûlü (sav), şefaatinin günahkâr müminler için olduğunu belirtmiştir. (Bkz. İbn Mâce, “Zühd”, 37.) Başka bir hadiste ise Allah Rasûlü (sav), “*Benim şefaattir, ümmetinden büyük günah işleyenler içindir.*” buyurmuştur. (Bkz. Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 20-21; Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 11; İbn Mâce, “Zühd”, 37.)

¹⁵⁷ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 17; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11: 41 (32278).

¹⁵⁸ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*, 5: 484-485. Ayrıca bkz. Tirmizî, *es-Sünen*, 895-896.

¹⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 8: 467-470.

¹⁶⁰ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, 1: 578.

¹⁶¹ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 3: 70-71.

¹⁶² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6: 70.

¹⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435.

¹⁶⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, 1: 578; Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 3: 70-71; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 436.

Muhammed'e iletmelerini tavsiye edecektir. İnsanlar Hz. Peygamber'e gelecekler, Hz. Peygamber de Allah'tan bütün insanlar ve ümmeti için şefaata talebinde bulunacak ve Allah Teâlâ onun bu isteğini kabul edecektir. Bu rivayet Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)¹⁶⁵ ve Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678)¹⁶⁶ uzun bir şekilde rivayet edilmiştir. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber'in önce hesabın başlatılması için mahşerde bekleyen bütün insanlar için daha sonra ise müminlerden günahkâr olanların cehennemden çıkarılması için şefaata edeceği anlatılmaktadır. Dolayısıyla makâm-ı mahmûd ile kastedilen şefaata, genel ve özel olmak üzere iki tür şefaati ihtiva etmektedir.¹⁶⁷

2. Arşta veya kürsîde Hz. Peygamber'e tahsis edilen makam

Makâm-ı mahmûd ile ilgili diğer bir yorum, arşta¹⁶⁸ veya kürsîde¹⁶⁹ Hz. Peygamber'e tahsis edilen makam şeklindedir. Ancak bu makamın niteliği ile ilgili farklı değerlendirmeler söz konusu olmuştur. Bu değerlendirmeler "Allah'ın, Hz. Peygamber'i arşının sağına oturtması,"¹⁷⁰ "Allah'ın, Hz. Peygamber'i arşın üzerinde kendi yanında oturtması,"¹⁷¹ "Allah'ın, Hz. Peygamber'i arşa oturtması,"¹⁷² "Allah'ın, Hz. Peygamber'i kürsiye oturtması"¹⁷³ şeklindedir. Bunlardan Allah'ın, Hz. Peygamber'i arşa oturtması şeklindeki görüş İbn Abbâs (ö. 68/687-88)¹⁷⁴ ve Mücâhid'e (ö. 103/721);¹⁷⁵ kürsiye oturtması şeklindeki görüş ise Abdullah b. Selâm'a (ö. 43/663-64) nispet edilmektedir.¹⁷⁶ Bu görüşlerden ise sadece Hz. Peygamber'in arşta Allah'ın sağ yanında oturması şeklindeki görüşün dayandığı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden biri şöyledir:¹⁷⁷

Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Allah Rasûlü'nün şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Ben âhirette ilk diriltilecek olan ve ardından cennet elbiselerinden bir elbise giydirilecek olan kimseyim. Sonra arşın sağına duracağım. Yaratılmışlar içerisinde bu makamda benden başka duracak kimse yoktur."¹⁷⁸

Bu hadisin zayıf olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁹ Çünkü hadisin râvilerinden olan Yezîd b. Ebû Hâlid'in rivayette pek güvenilir olmadığı ifade edilmiştir.¹⁸⁰

¹⁶⁵ Buhârî, "Rikâk", 51; Müslim, "İmân", 322; İbn Mâce, "Zühd", 37.

¹⁶⁶ Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'an" (İsrâ), 6; Müslim, "İmân", 327; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 10.

¹⁶⁷ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, 1: 578; Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 3: 70-71; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435-436.

¹⁶⁸ Arş: Kur'an ve hadiste ilâhî hükümler ve taht anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Arş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 406.

¹⁶⁹ Kürsî: Naslarda ilâhî hükümler ifade eden bir terimdir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Kürsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 572.

¹⁷⁰ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997), 3: 269; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 434.

¹⁷¹ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 15: 51; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6: 71; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435.

¹⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 113; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 180.

¹⁷³ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 3: 269; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2: 113; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5: 180.

¹⁷⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6: 71.

¹⁷⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 15: 47; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6: 71; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435.

¹⁷⁶ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru't-tayyibe, h. 1411), 5: 121.

¹⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *Âridatü'l-ahvezî bi-şerhi Sahîhi't-Tirmizî*, nşr. Muhammed Ali Beydûn (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1418/1997), 13: 88.

¹⁷⁸ Tirmizî, "Menâkıb", 1.

¹⁷⁹ Elbânî, *Za'îfü'l-Câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*, 1: 189.

Bu konudaki diğer bir rivayet şöyledir:¹⁸¹ Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber (sav), “Kıyamet gününde ben makâm-ı mahmûda çıkacağım” buyurunca ensardan biri, “Yâ Rasûlallah! Makâm-ı mahmûd nedir?” diye sordu. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “Sizler, anadan doğma çıplak, yalın ayak ve başı açık olarak mahşer meydanına getirildiğinizde kendisine ilk elbise giydirilen Hz. İbrahim olacak ve sonra arşın karşısında oturacak. Sonra benim elbisem getirilecek ve ben o elbiseyi giyip arşta Allah'ın sağ tarafına oturacağım. Orası kimsenin oturamayacağı ve herkesin gıpta edeceği bir makamdır. Sonra kevserden havza kadar uzanan ve çamuru misk, çakılları inci, bitkisi altın kırbaç, rengi cevher rengi, suyu süttten beyaz ve baldan tatlı olan bir ırmak açılacak. Ondan bir defa içen bir daha asla susamayacak.”¹⁸²

Bu hadisin de isnadının zayıf olduğu ifade edilmiştir.¹⁸³ Çünkü hadisin râvilerinden olan Osman b. Umeyr'in hadis rivayetinde zayıf olduğu ve ondan hadis rivayet edilemeyeceği birçok hadis münekkidi tarafından belirtilmiştir.¹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) onun hakkında “münkerü'l-hadîs” tabirini kullanmıştır. Güvenilir olmadığı için Buhârî (ö. 256/870) de ondan hiç hadis rivayetinde bulunmamıştır.¹⁸⁵

Hz. Peygamber'in arşta Allah'ın sağ yanına oturması şeklindeki rivayetlerin sahih olmadığından olsa gerek, ulemânın çok azı hariç ekserisi bu görüşe itibar etmemiştir. Nitekim Taberî (ö. 310/923) bu konuda Hz. Peygamber (sav), sahâbe ve tâbiünden sahih bir rivayetin nakledilmediğini, bundan dolayı bu görüşün naklen ve aklen savunulamayacağını belirtmiştir.¹⁸⁶ Vâhidi'nin (ö. 468/1076) ise bu görüşü beş gerekçeyle sert bir şekilde reddettiği ifade edilmiştir.¹⁸⁷ Ancak Kurtubî (ö. 671/1273) bu konuda en sahih görüşün bütün insanlara şefaath etmek olduğunu belirtmekle birlikte bu tevilin de imkânsız olmadığını ifade etmiştir. Ona göre bununla Allah Teâlâ'ya mekân izafe etmenin kastedilmediği aksine kıyamet günü Hz. Peygamber'in konumunun yüksekliğine ve insanlar üzerinde şeref sahibi olduğuna işaret edildiği için bu tevil imkânsız görülmemiştir.¹⁸⁸

3. Kıyamet günü Hz. Peygamber'e hamd sancağının (livâü'l-hamd) verilmesi

Livâü'l-hamd tabiri; sözlükte “sancak, bayrak” anlamına gelen livâ¹⁸⁹ ile “övmek” anlamındaki hamd¹⁹⁰ kelimesinden oluşan bir terkiptir. Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte hadislerde birçok yerde geçmektedir. Ancak hadislerde bu kavramın niteliğine dair herhangi bir beyan bulunmamaktadır. Bununla birlikte konuyla ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in kıyamet günü şefaath özelliği anlamının hâkim olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili hadislerde Hz. Peygamber (sav), kıyamet gününde bütün insanların efendisi olacağını, Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlerin altında yer

¹⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 10: 710.

¹⁸¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 434; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 10: 267-268.

¹⁸² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 534 (3860); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10: 98 (10017).

¹⁸³ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a* (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2000), 6: 146.

¹⁸⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 8: 53-60; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19: 462-472.

¹⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 8: 58-59.

¹⁸⁶ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli'âyi'l-Kur'ân*, 15: 51.

¹⁸⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 6: 71.

¹⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 13: 147-151.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr el-Cezerî, “Livâ”, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, 846.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr el-Cezerî, “Hmd”, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, 231.

alacakları livâü'l-hamdin kendi elinde bulunacağını, kıyamet günü hesap öncesi bütün insanları sıkıntından kurtarmak ve müminlerden günahkâr olanları cehennemden çıkarmak için ilk şefaata edecek ve şefaati ilk kabul edilecek kişinin kendisi olacağını ifade etmektedir.¹⁹¹ Buradan hareketle livâü'l-hamd tabirini hakiki anlamda, “kıyamet gününde müminlerin yanı sıra bütün insanların altında toplanacağı Hz. Muhammed’in övgüye değer sancağı” şeklinde tanımlamak mümkündür.¹⁹²

Hadislerde livâü'l-hamd ile ilgili olarak şefaata temasının hâkim olmasından dolayı kime isnat edildiği net olmamakla birlikte bazı ulemâ “makâm-ı mahmûd” terkinin açıklamasıyla ilgili olarak “kıyamet gününde Hz. Peygamber’e verilecek olan hamd sancağı” görüşüne yer vermişlerdir.¹⁹³ Bu görüşe göre makâm-ı mahmûd, kıyamet günü Hz. Peygamber’e verilecek olan livâü'l-hamd ifade etmektedir. Şöyle ki, yukarıda muhtevasına değinilen bu konudaki rivayetlere göre Hz. Peygamber (sav) dünyada ve âhirette peygamberler ve bütün insanlar içinde övgüye en layık kişi olduğundan dolayı ona “livâü'l-hamd” verilecektir. Çünkü Allah’ın salih kulları için hamd makamından daha üstün ve daha yüksek bir makam yoktur. Bundan dolayı ümmet-i Muhammed’in yanı sıra geçmiş ümmetler de bu sancağın altında bir araya gelecektir.¹⁹⁴

Ancak Kurtubî (ö. 671/1273) livâü'l-hamd tabirinin geçtiği hadislerde şefaata temasının hâkim olmasından dolayı olsa gerek makâm-ı mahmûdu şefaate hamleden görüşle bu görüş arasında bir zıtlığın olmadığını ifade etmiştir. O bu iki görüşü, “Livâü'l-hamd Hz. Peygamber’in elinde iken şefaata etmesi” şeklinde cem ederek livâü'l-hamd ile şefaatin birbiriyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Kurtubî, bu görüşünü desteklemek için ise yukarıda da zikredilen ve Tirmizî’de (ö. 279/892) geçen Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) rivayetine¹⁹⁵ yer vermiştir.¹⁹⁶ Aynı görüşü Şevkânî (ö. 1250/1834) de ifade etmiştir.¹⁹⁷

4. Kıyamet günü Hz. Peygamber’in Allah Teâlâ’ya yakınlığı

Bazı değerlendirmelere göre makâm-ı mahmûd, Hz. Peygamber’in Allah Teâlâ’ya Cebrâil’den daha yakın olmasıdır.¹⁹⁸ Bu yaklaşıma göre makâm-ı mahmûd, kıyamet günü Hz. Peygamber’in Allah ile Cebrâil arasında bulunması yani Hz. Peygamber’in Allah’a Cebrâil’den daha yakın olması ve mahşerdeki bütün insanların buna gıpta etmesi şeklinde açıklanmıştır. Bunun kaynağı olarak ise bu içerikteki mürsel bir rivayet gösterilmiştir.¹⁹⁹

Mesela Elmalılı M. Hamdî Yazır (1878-1942) makâm-ı mahmûd kavramını Allah’a mutlak yakınlık şeklinde değerlendirmiştir. O, makâm-ı mahmûd ile Allah’a yaklaştırması sebebiyle nafil ibadetler arasında bağlantı kurmuş ve bundan dolayı makâm-ı mahmûd

¹⁹¹ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 248-249 (2744); İbn Mâce, “Zühd”, 37.

¹⁹² Bu konudaki benzer değerlendirmeler için bkz. Salih Sabri Yavuz, “Livâü'l-Hamd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 200.

¹⁹³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, t.y.), 3: 266; Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 13: 149; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, nşr. Yusuf el-Ğuş, 4. Baskı (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1428/2007), 838.

¹⁹⁴ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 10: 442; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 8: 585.

¹⁹⁵ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 18.

¹⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 13: 149.

¹⁹⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 838.

¹⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435.

¹⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8: 251-252.

tabirinin Allah'a mutlak yakınlığı ifade ettiğini, Hz. Peygamber'in livâü'l-hamd altında yapacağı şefaatin de bununla ilgili olduğunu belirtmiştir. Onun bu husustaki değerlendirmesi şöyledir: “*Gecenin bir kısmında uyanarak sana mahsus nafîle bir ibadet olmak üzere namaz kıl ki, Rabbin seni makâm-ı mahmûda ulaştırsın.*”²⁰⁰ *Bu âyette geçen makâm-ı mahmudun ‘Kulum nafîle ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder.’*²⁰¹ *kudsî hadisinin anlamıyla bağlantısı açıktır. Makâm-ı mahmûd; herkesin hamd ile yücelteceği muazzam makam demektir ki, hamdin gerçek anlamının dayanağı olan mutlak yakınlık makamı, yani hadislerde rivayet edildiği üzere livâü'l-hamd altında büyük şefaata makamıdır.*”²⁰²

Bu hususla ilgili diğer bir değerlendirme *Hadislerle İslam* adlı eserde şöyle geçmektedir: “*Allah Rasûlü (sav) bütün mahlûkat içerisindeki ayrıcalıklı yerini bir seferinde şu cümlelerle anlatmıştı: ‘Ben ilk diriltilecek ve ardından cennet elbiselerinden bir elbise giydirilecek olan kimseyim. Sonra arşın sağında duracağım. Yarattılmışlar içerisinde bu makamda benden başka duracak kimse yoktur.’*²⁰³ *Arşın sağında durmak ile sembolize edilen şey aslında Hz. Peygamber’in Allah’a yakınlığıdır. Bu mekânsal bir yakınlık değil, O’nun nezdindeki itibarı ve değeridir. Bu, kuşkusuz makamların en yücesi olan makam-ı mahmûddur. Bu, Hz. Peygamber’in kulluğu tercih edişinin karşılığında kavuştuğu bir lütuf, kulluk için taşıdığı arzu ve iştiafının bir semeresidir. ‘Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl. (Böylece) Rabbinin seni, makam-ı mahmûda (övgüye değer bir makama) ulaştırması umulur.’*²⁰⁴ *âyetinde bu hakikatin açıkça ifade edildiğini görmekteyiz.*”²⁰⁵

İbn Hacer’e (ö. 852/1449) göre yukarıdaki rivayetler ve bu rivayetlere ilişkin görüşler sonuçta genel şefaata anlamında birleşmektedir. Çünkü Hz. Peygamber’e hamd sancağının verilmesi, Hz. Peygamber’in arş veya kürsiye oturtulması, Hz. Peygamber’in Allah’a Cebrâil’den daha yakın olması gibi hususların hepsi müslim ve gayri müslim bütün insanlara yönelik şefaatin gerçekleşeceği makâm-ı mahmûdun birer vasfıdır. Müslümanlardan günahkâr olanları cehennemden çıkaracak olan şefaata de makâm-ı mahmûdun kapsamına dâhildir.²⁰⁶

5. Hz. Peygamber’in ümmeti hakkındaki şahitliği

Şâfiî ulemâsından Mâverdî (ö. 450/1058), makâm-ı mahmûd tabirinin Hz. Peygamber’in kıyamet günü ümmetinin kendisine tasdik ve tekzip yönünde verdiği karşılığa şahitliği olabileceğini ifade etmiştir. Bunun dayanağı olarak ise “*Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hali nice olacak!*”²⁰⁷ âyetine işaret etmiştir.²⁰⁸

6. Hamd etmeyi gerektiren her tür değer

²⁰⁰ İsrâ, 17/79.

²⁰¹ Buhârî, “Rikâk”, 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10: 605 (26947).

²⁰² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, t.y.), 5: 316-317.

²⁰³ Tirmizî, “Menâkıb”, 1.

²⁰⁴ İsrâ, 17/79.

²⁰⁵ Heyet, *Hadislerle İslam*, 6: 249.

²⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11: 435.

²⁰⁷ Nisâ, 4/41.

²⁰⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, 3: 266.

Zemahşerî (ö. 538/1144) makâm-ı mahmûdu “*mutlak anlamda hamd etmeyi gerektiren her tür değer*” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre şefaât, makâm-ı mahmûdun kapsamına giren bir bölümdür.²⁰⁹ Yani şefaât, makâm-ı mahmûdun tamamı değil bir bölümüdür. Bu görüşü Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da güzel bulmuştur. Ona göre makâm-ı mahmûd kavramının söz konusu âyette²¹⁰ nekre (belirtisiz) gelmesi onun belirli bir makam olmadığına işaret etmektedir.²¹¹ Diğer yandan İbn Hacer (ö. 852/1449),²¹² Mübârekfûrî (1865-1935)²¹³ ve Azîmâbâdî (1857-1911)²¹⁴ de makam-ı mahmûdu Zemahşerî’de olduğu gibi “*hamd etmeyi gerektiren her tür değer*” şeklinde tanımlamışlar ancak bununla kastedilenin şefaât olduğunu ifade etmişlerdir.

7. Medine’ye hicret ve sonrasındaki gelişmeler

Bazı İslam bilginleri makâm-ı mahmûdun açıklamasını Medine’ye hicret ile ilişkilendirerek yapmışlardır. Onları bu yoruma sevk eden amil ise makâm-ı mahmûd âyetinin yer aldığı İsrâ sûresinin hicretten az önce nâzil olması ve söz konusu âyetin siyak ve sibakında hicretten bahsedilmesidir.

Mesela konuyla ilgili İlyas Üzüm’ün değerlendirmesi şöyledir: “*Âlimler, makâm-ı mahmûdun sözlük manasına bakarak bunun kıyamet gününde bütün insanlara yönelik bir şefaât olabileceği kanaatine varmış görünmektedir. Ancak tabirin geçtiği âyet, içinde yer aldığı diğer âyetler bağlamında incelendiği takdirde övgüye lâyık konum hakkında, asr-ı saadetin Medine döneminden başlamak üzere İslâm’ın insanlık âlemine yayılıp kabul görmesi, dolayısıyla Hz. Peygamber’in ezan vasıtasıyla adının nerede ise bütün dünyaya duyurulması şeklinde bir yorum yapmak mümkün görünmektedir. Makâm-ı mahmûd âyetinin yer aldığı İsrâ sûresinin hicretten az önce nâzil olduğu bilinmektedir. Ayrıca sûrede bu âyetten önce müşriklerin Resûl-i Ekrem’i yurdundan çıkarmak için uğraştıkları belirtilmiş,²¹⁵ âyetten sonra da Resûlullah’a, bulunduğu yerden çıkarken ve gideceği yere girerken sadakat ve selâmet dairesinde tutulması ve ilâhî desteğe mazhar kılınması yolunda dua etmesi emredilmiştir.²¹⁶ Buna göre makâm-ı mahmûd ile yakın bir zamanda İslâm’ın güç bulacağı ve dünyaya açılacağı, bu durumun dünya var oldukça devam edeceği gerçeğinin kastedildiğini söylemek mümkündür. Nitekim İsrâ sûresi âyetlerinin hicretle bağlantılı olarak yorumlanması Taberî’nin de tercihleri arasında yer almaktadır.*”²¹⁷

Aynı şekilde Murat Sülün de *Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı bir Yaklaşım* adlı makalesinde makâm-ı mahmûd kavramını hicretle bağlantılı olarak değerlendirmiştir. Ona göre makâm-ı mahmûd âyetinin nâzil olduğu Mekke ortamının tarihî bağlamı dikkate alındığında makâm-ı mahmûd ile Hz. Muhammed’in bağımsız yeni bir vatana yani Medine’ye gönderileceği kastedilmektedir. Çünkü söz konusu âyetten önceki âyetlerde müşriklerin Hz. Peygamber’i yurdundan çıkarmak için uğraştıkları ve aynı âyetten sonraki âyette ise çıkacağı

²⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Halil Me’mûn Şiyhâ, 3. Baskı (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1430/2009), 606.

²¹⁰ İsrâ, 17/79.

²¹¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît*, 6: 71.

²¹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2: 113.

²¹³ Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezi*, 1: 623.

²¹⁴ Azîmâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, 1: 290.

²¹⁵ İsrâ, 17/76-77.

²¹⁶ İsrâ, 17/80.

²¹⁷ Üzüm, “Makâm-ı Mahmûd”, 27: 414.

ve gireceği yerlerde güven içinde olması için dua etmesi istenerek hicret emrinin verilmesi²¹⁸ tarihî bir gerçeklik olarak anlatılmaktadır.²¹⁹

Makâm-ı Mahmud ile İlgili Değerlendirme

Yukarıdaki görüşlere bakıldığında ulemânın ekserisi makâm-ı mahmûdu şefaath olarak değerlendirmişlerdir. Hatta bu konuda icmâdan bile bahsedilmiştir.²²⁰ Ayrıca makâm-ı mahmûdun şefaath olduğunu belirten hadislerin mütevâtir olduğu da ifade edilmiştir.²²¹ Ancak yukarıdaki görüş farklılıkları bu konuda icmâdan ve mütevâtir hadislerden bahsetmeyi mümkün kılmamaktadır. Nitekim Taberî (ö. 310/923) başta olmak üzere birçok ulemâ bu konuda ilim ehlinin ihtilaf ettiğinden bahsetmiştir.²²² Ayrıca makâm-ı mahmûdun şefaath olduğunu belirten hadislerin mütevâtir olmayıp ya zayıf olduğu ya da sahâbe ve tâbiîn sözü olduğu yukarıda ifade edilmiştir.

Diğer taraftan ezan duası hadisine göre de makâm-ı mahmûd kavramını mutlak anlamda şefaath olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Şöyle ki, hadisin son bölümünde geçen “kıyamet günü şefaathım ona helâl olur” ifadesi Hz. Peygamber’in şefaath yetkisinin var olduğuna delalet etmektedir. Ayrıca birçok rivayette Hz. Peygamber’in şefaath yetkisinden bahsedilmektedir.²²³ Hz. Peygamber’e bu yetki verilmiş ise makam-ı mahmûdu şefaath olarak değerlendirdiğimizde Müslümanların ezan duasında bu yönde dua etmesi neden istenmektedir. Dolayısıyla bu husus da makâm-ı mahmûdun mutlak olarak şefaath anlamına gelmediğine işaret etmektedir.

Bu konuda kanaatimizce en isabetli yaklaşım Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) ifade ettiği gibi makâm-ı mahmûdu, hamd etmeyi gerektiren her tür değer ve üstünlük olarak tanımlayıp, şefaathın ise bu tanımın tamamı değil de bir bölümü olarak değerlendirilmesidir. Bu husus *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* adlı tefsirde gayet güzel bir şekilde şöyle ifade edilmiştir: “Müfessirler ‘övlümüş bir makam’ diye çevrilen makâm-ı mahmûd ifadesini, Hz. Peygamber’in kıyametteki şefaath makamı, yine kıyamette kendisine ‘hamd bayrağı’ verilmesi gibi değişik şekillerde yorumlamışlardır. Bunun belirli bir makam olmayıp çeşitli mazhariyetleri içerdiği de belirtilir. Her ne kadar Şevkânî gibi bazı müfessirler âyette özel bir makamın kastedildiğini ileri sürmüşlerse de bize göre Zemahşerî’nin de benimsediği son görüş daha makuldür. Ancak bu övlülen makamın dünyevî bir makam olduğunu düşünmek de mümkündür. Gerçekten Allah, Rasûlü’nü daha dünyada üstün bir makama yüceltmış; her şeyden önce onu ‘hâtemü’l-enbiyâ’ (peygamberlerin sonuncusu) ve âlemlere rahmet yapmış; kendisine, zorlukları aşarak hiçbir peygambere nasip olmayan başarılar elde etme, Câhiliye denilen bir devirden kısa sürede dünyaya yayılan bir uygarlık dönemine geçişin yolunu açma onurunu ve mutluluğunu yaşatmıştır.”²²⁴

²¹⁸ İsrâ, 17/76-77, 80.

²¹⁹ Bkz. Murat Sülün, “Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı bir Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/2, (2009): 13-38.

²²⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 11: 434; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 23: 190. Ayrıca bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 21: 32.

²²¹ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 838.

²²² Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 15: 43; Kurtubî, *el-Câmi’i’l-ahkâmî’l-Kur’ân*, 13: 147; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 838.

²²³ Buhârî, “Salât”, 56; Müslim, “İmân”, 334; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 13; İbn Mâce, “Zühhd”, 37.

²²⁴ Heyet, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3: 512-513.

Hadisin Metin Değerlendirmesi

Senet ve metin değerlendirmesini yaptığımız ezan duası hadisi, tespitimize göre bütün rivayetlerde hemen hemen aynı lafızlarla ve aynı metinle rivayet edilmiştir. Dolayısıyla hadisin lafızları ve metni bütün rivayetlerde büyük oranda müşterektir. Buradan hareketle hadisin metin yönüyle şâz ve muallel olmadığını ifade etmek mümkündür. Daha net bir ifadeyle hadisin metninde râvilerin birbirine muhalefeti ve sıhhati yok edebilecek gizli bir illeti ve kusuru yoktur. Diğer taraftan metin ve anlam değerlendirmelerinden hareketle söz konusu hadisin Kur'ân'a ve diğer hadislere aykırı bir husus içermediği görülmektedir. Ayrıca hadiste akla aykırı olabilecek bir lafız ve anlam içeriğinden söz etmek de mümkün görünmemektedir. Buradan hareketle ezan duası hadisinin metin yönüyle sahih olduğu ortaya çıkmaktadır. Netice olarak ise senet ve metin tenkidi bütünleştirildiğinde hadisin Hz. Peygamber'e nispetinin sahih olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ezan Duasını Okumanın Hükmü

Sahâbeden Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *“Müezzini duyduğunuz zaman onun söylediklerini siz de söyleyin. Sonra bana salavât getirin. Çünkü kim bana bir kere salavât getirirse Allah ona on defa salavât getirir (merhamet eder). Sonra benim için Allah'tan vesile isteyin. Çünkü vesile cennette öyle bir derecedir ki Allah'ın kulları arasından sadece bir kimseye nasip olur. Umarım ki o ben olurum. Benim için vesile dileyen kimseye şefaetim vacip olur.”*²²⁵

Allah Rasûlü (sav) bu hadiste ezan okunduğu zaman ezan lafızlarının tekrar edilmesini sonra kendisine salâvat getirilmesini ve daha sonra ise kendisi için Allah'tan vesile istenmesini talep etmiştir. Bu hadisten hareketle Hanefî, Şâfî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre ezan okunduğu zaman ezana ilginin bir göstergesi olarak riayet edilmesi gereken üç önemli husus üzerinde durulmuştur. Bu üç husus sırayla şöyledir:

1. Ezana icabet: Ezan okunduğu zaman ezan lafızlarını gönülden saygı ve huzur ile dinleyip dil ile tekrar etmek ezana icabettir. Bu konuda Allah Rasûlü (sav) *“Ezani işittiğiniz zaman müezzinin söylediklerini siz de söyleyin.”*²²⁶ buyurmuştur. Bunun nasıl yapılacağı ise bir hadiste şu şekilde ifade edilmiştir:

Ömer b. Hattâb'dan (ö. 23/644) rivayet edildiğine göre, Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: *“Müezzin ‘Allâhü ekber, Allâhü ekber’ dediğinde sizden biri de ‘Allâhü ekber, Allâhü ekber’ derse; sonra müezzin, ‘Eşhedü en lâ ilâhe illallâh’ dediğinde o da, ‘Eşhedü en lâ ilâhe illallâh’ derse; ardından müezzin, ‘Eşhedü enne Muhammeden Rasûlullâh’ dediğinde o da, ‘Eşhedü enne Muhammeden Rasûlullâh’ derse; sonra müezzin, ‘Hayye ale's-salâh’ dediğinde o, ‘Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh’ derse; sonra müezzin, ‘Hayye ale'l-felâh’ dediğinde o, ‘Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh’ derse; ardından müezzin ‘Allâhü ekber, Allâhü ekber’ dediğinde o da ‘Allâhü ekber, Allâhü ekber’ derse; sonra müezzin ‘Lâ ilâhe illallâh’ dediğinde o da bütün kalbiyle ‘Lâ ilâhe illallâh’ derse, cennete girer.”*²²⁷

²²⁵ Müslim, “Salât”, 11. Ayrıca bkz. Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ebû Dâvud, “Salât”, 36; Nesâî, “Ezân”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 551 (6725).

²²⁶ Buhârî, “Ezân”, 7; Müslim, “Salât”, 10; Tirmizî, “Salât”, 40; Ebû Dâvud, “Salât”, 36.

²²⁷ Müslim, “Salât”, 12; Ebû Dâvud, “Salât”, 36.

Bu hadise göre ezana sözlü olarak icabet için bazı cümlelerde ezan lafızları aynen tekrar edilir. Ancak “*Hayye ale’s-salâh*” ve “*Hayye ale’l-felâh*” denildiğinde, “*Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh*” (Bütün güç ve kudret ancak Allah’a aittir.) denilir. Bunun sebebi ise her şey ilâhî irade ve güce bağlı olarak gerçekleştiğinden dolayı namaz da dâhil bütün işlerin ancak Allah’ın verdiği güç sayesinde yerine getirilebileceği gerçeğini hatırlatmak içindir.²²⁸

Ayrıca hiçbir delil veya hadiste ifade edilmemekle birlikte²²⁹ sabah ezanında “*es-salâtü hayrûn mine’n-nevm*” (Namaz uykudan daha hayırlıdır.) denildiğinde “*sadakte ve berirte*” (doğru ve güzel söyledin) denilmesi dört mezhebe göre müstehap olarak görülmüştür.²³⁰

2. Hz. Peygamber’e salâvat getirmek: Hz. Peygamber (sav) adı anılınca,²³¹ Cuma günü,²³² mescide girerken ve mescitten çıkarken²³³ vb. çeşitli vesilelerle kendisine salavât getirilmesini istemiştir. Yukarıda zikredilen Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) hadisinde de ezana icabetten sonra kendisi için salavât getirilmesini istemiştir.

Salavât, müminler açısından Hz. Peygamber’e duyulan saygı, sevgi, muhabbet ve bağlılığın bir ifadesidir. Salavât aynı zamanda Hz. Peygamber’i hatırlama ve hayırla anmaya bir vesiledir. Bundan dolayı bir âyette “*Şüphesiz Allah ve melekleri peygambere salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin ve onu tam bir teslimiyetle selâmlayın.*”²³⁴ buyrularak müminlerin Hz. Peygamber’e salavât getirmeleri istenmiştir. Ulemânın genel temayülüne göre Hz. Peygamber için salâvat Allah’tan rahmet, meleklerden istiğfar, müminlerden ise dua anlamına gelmektedir.²³⁵

Hz. Peygamber’e salavât getirmenin değişik şekilleri bulunmaktadır. Bir hadiste Hz. Peygamber (sav) kendisi için salavât getirilmesi için “*Allâhümme salli alâ Muhammed ve alâ âli Muhammed*” deyin buyurmuştur.²³⁶ Bununla birlikte kültürümüzde “*aleyhi’s-selâm*”, “*aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm*” veya “*sallallâhu aleyhi ve selem*” şeklinde yaygın olarak kullanılan salavât şekilleri de bulunmaktadır.²³⁷

3. Hz. Peygamber için vesile istemek: Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) hadisine göre ezandan sonra Hz. Peygamber için Allah’tan vesile talep edilmesi istenmektedir. Ancak hadiste vesilenin nasıl isteneceği belirtilmemiştir. Burada zikredilen vesilenin nasıl isteneceği diğer bir ifadeyle vesile istemenin şekli ve yöntemi konumuz olan ezan duası hadisi ile belirlenmiştir.²³⁸ Bundan dolayı ezan duasına vesile duası da denilmiştir.²³⁹

²²⁸ Karâfî, *ez-Zahira*, thk. Said A’râb (Beyrut: Dâru’l-ğurabi’l-İslâmî, 1994), 2: 55.

²²⁹ Emîr es-San’ânî, *Sübülü’s-selâm şerhu Bülüği’l-merâm*, nşr. Halil Me’mûn Şiyhâ (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1415/1995), 1: 202; Mübârekfûrî, *Tuhfetu’l-ahvezî*, 1: 616.

²³⁰ İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 2: 67; Nevevî, *el-Mecmû şerhu’l-Mühezzeb*, 3: 124; Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 2: 100; Buhûtî, *Keşşâfü’l-kınâ*, 1: 246.

²³¹ Tirmizî, “Deavât”, 100; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 85 (7659).

²³² Ebû Dâvûd, “Salât”, 200-201; İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât”, 79.

²³³ Tirmizî, “Salât”, 117; İbn Mâce, “Mesâcid”, 13.

²³⁴ Ahzâb, 33/56.

²³⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, 1: 210.

²³⁶ Nesâî, “Sehiv”, 52.

²³⁷ Heyet, *Hadislerle İslam*, 1: 197.

²³⁸ Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, 3: 29; Yeniçel - Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 2: 337. Ayrıca bkz. Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fîkhi’l-İmâmî’ş-Şâfî*, 1-2: 204.

²³⁹ Heyet, *Fetvalar*, 394-395. Ayrıca bkz. İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 2: 67-68.

Ezan duası veya diğer ifadesiyle vesile duası hadiste geçtiği üzere “*Allâhümme Rabbe hâzihi'd-da'veti't-tâmme, ve's-salâti'l-kâime, âti Muhammedeni'l-vesilete ve'l-fazilete, ve'b'ashü makâmen mahmûdeni'llezi veadteh.*” şeklindedir.²⁴⁰ Bu duanın anlamı şöyledir: “*Ey bu mükemmel davetin ve kılınacak namazın Rabbi olan Allah'ım! Muhammed'e vesileyi ve fazileti ihsan et. Onu, kendisine vadetmiş olduğun makâm-ı mahmûd'a eriştir.*”

Bu duaya Beyhâkî'de (ö. 458/1066) geçtiği üzere “*İnneke lâ tuhlifu'l-mîad.*” (Şüphesiz ki sen vaadinden dönmezsin.)²⁴¹ ifadesi ile hiçbir rivayette geçmediği hâlde ezan duasında okunması halk arasında meşhur olmuş “*ve'd-derecete'r-refîa*” (yüksek dereceler) ifadesini ilave etmek bazı ulemâya göre caiz görülmüştür. Mesela Hanbelî fakihlerinden İbn Kudâme (ö. 620/1223) *el-Mukni*‘,²⁴² Osmanlı ulemâsından Şeyhîzâde (ö. 1078/1667) *Mecma'u'l-enhur*²⁴³ ve Keşnâvî (ö. 1397/1977) Mâlikî fihına dair *Eshelü'l-medârik* adlı eserinde²⁴⁴ ezan duasında bu iki ifadeye yer vererek bu hususun caiz olduğuna işaret etmişlerdir. Nitekim günümüzdeki ilmihallerde bu iki ifadeye yer verilmesi de bu konuda cevaza işaret etmektedir.²⁴⁵ Hz. Peygamber'in hacda telbiyeye kendi söylediği sözler dışında ilavelerde bulunanları gördüğü halde ses çıkarmamasından²⁴⁶ hareketle bu iki ifadenin hadise bir ilave kastıyla değil de bir dua cümlesi olarak okunmasında sakınca olmadığı ifade edilebilir.

Ezan okunduğu zaman yukarıda ifade edilen üç hususu yerine getirmek yani ezana icabet etmek sonra Hz. Peygamber'e salavât getirmek ve daha sonra ezan duasını okumak Hanefî²⁴⁷ Şafîî,²⁴⁸ Mâlikî²⁴⁹ ve Hanbelîlere²⁵⁰ göre mendup diğer bir ifadeyle müstehap olarak hükümlendirilmiştir.

Ezan Duası ile İlgili Diğer Rivayetler

Ezan duasıyla ilgili olarak hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nispet edilen farklı ifade ve anlam içeriklerine sahip dua örnekleri zikredilmiştir. Çalışmamızın daha iyi anlaşılması için bu konudaki rivayetlerin gerek ezan duası ile olan ilgilerinin gerekse sıhhat durumlarının değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Konuyla ilgili rivayetler şunlardır:

1. Muhammed b. Rumh > Leys > Hukeym b. Abdullah b. Kays ve diğer bir tarikte Kuteybe b. Saîd > Leys > Hukeym b. Abdullah > Âmir b. Sa'd b. Ebû Vakkâs > Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675) tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “*Bir kimse ezanı işittiği zaman 'Ben de eşi ve benzeri olmayan tek Allah'tan başka ilâh olmadığına,*

²⁴⁰ Buhârî, “Ezân”, 8; Tirmizî, “Salât”, 43; Ebû Dâvud, “Salât”, 37; Nesâî, “Ezân”, 117; İbn Mâce, “Ezân”, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 186 (15197).

²⁴¹ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1: 603-604 (1933).

²⁴² İbn Kudâme, *el-Mukni fî fikhi'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*, 42.

²⁴³ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, nşr. Muhammed Ali Beydûn (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998), 1: 116.

²⁴⁴ Keşnâvî, *Eshelü'l-medârik şerhu İrşâdi's-sâlik fî fikhi İmâmi'l-Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.), 1: 173.

²⁴⁵ Bkz. Heyet, *İlmihal 1*, 3. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 269; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, Sadeleştiren: Ali Fikri Yavuz (Ankara: Akçağ Yayınları, t.y.), 137.

²⁴⁶ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 26. Ayrıca bkz. Müslim, “Hac”, 147; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 56.

²⁴⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2: 67-68.

²⁴⁸ Şirâzî, *el-Mühezzeb fî fikhi'l-İmâmi 'ş-Şafîî*, 1-2: 203-204; Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, 3: 123-124.

²⁴⁹ Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 2: 99-103.

²⁵⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2: 85-87.

Muhammed'in O'nun kulu ve Rasûlü olduğuna şehâdet ederim. Rab olarak Allah'ı, Rasûl olarak Muhammed'i ve din olarak İslâm'ı kabul ettim' derse, günahları bağışlanır."²⁵¹

Bu hadisin sahih olduğu ifade edilmiştir.²⁵² Hadisin senedindeki bütün râviler sika (güvenilir) olmakla beraber Hukeym b. Abdullah (ö. 118/736) hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Buhârî (ö. 256/870) ondan hiç hadis rivayet etmemiştir. İbn Hibbân (ö. 354/965) onun sikâ olduğunu belirtmiştir. Nesâî (ö. 303/915) ise onun hakkında "*leyse bihi be's*" ifadesini kullanmıştır.²⁵³ Ta'dîlin dördüncü mertebesi için kullanılan bu tabir râvinin tam anlamıyla zabt sahibi olmadığını²⁵⁴ dolayısıyla böyle bir râvinin rivayet ettiği hadisin incelenmesi gerektiğini ifade eder.²⁵⁵ Aynı şekilde İbn Hacer (ö. 852/1449) de onun hakkında ta'dîlin dördüncü mertebesi için kullanılan "*sadûk*" tabirini kullanmıştır.²⁵⁶ Bu tabir de râvinin zabtının biraz zayıf olmasını ve genellikle güvenilir, bazen da zayıf olduğunu ifade eder.²⁵⁷

Bu hadis ezandaki şehâdeteyn cümleleri okunduğunda bu zikrin yapılmasına delâlet etmektedir.²⁵⁸ Bununla birlikte hadise göre söz konusu zikrin, ezan bitiminde okunmasının kastedildiğini söylemek de ihtimal olarak ifade edilmiştir. Bu görüşün gerekçesi ise hadiste geçen zikrin ezan esnasında söylenmesinin "*Ezani işittiğiniz zaman müezzinin söylediklerini siz de söyleyin.*"²⁵⁹ hadisine istinaden ezan lafızlarının tekrarını engelleyebileceği yaklaşımıdır.²⁶⁰ Ancak hadisin içeriğine göre burada birinci görüş daha doğru görünmektedir. Çünkü şehâdeteyn cümleleri okunduğunda hadiste geçen ifadeleri söylemek de ezana icabet kapsamında değerlendirilebilir. Zira söz konusu ifadeler ile ezandaki şehâdeteyn cümleleri anlam ve mesaj yönüyle birbiriyle örtüşmektedir. Diğer taraftan "*Ezani işittiğiniz zaman müezzinin söylediklerini siz de söyleyin.*"²⁶¹ hadisi ezana icabet konusunda genel bir hüküm içermektedir. Ancak yukarıdaki hadis ezandaki şehâdeteyn cümlelerine icabet hususunda özel bir hüküm içermektedir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) bir hadislerinde ezandaki "*Hayye ale's-salâh*" ve "*Hayye ale'l-felâh*" cümlelerine "*Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh*" şeklinde karşılık verilmesini istemiştir.²⁶² Dolayısıyla burada da özel bir hüküm söz konusu olmuştur. Buna göre ezan lafızlarını yukarıda zikredilen genel hükme binaen aynen tekrar etmek caiz olduğu gibi aynı hususta özel hükümlere uygun hareket etmenin de caiz olduğu söylenebilir. Müslim'in bab başlıklarını koyan Nevevî (ö. 676/1277) konumuz olan yukarıdaki hadisi "*Ezani*

²⁵¹ Müslim, "Salât", 13; Tirmizî, "Salât", 42; Ebû Dâvud, "Salât", 36; Nesâî, "Ezân", 38; İbn Mâce, "Ezân", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 495 (1585).

²⁵² Elbânî, *Sahihu't-Terğib ve't-terhib* (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2000), 1: 221.

²⁵³ Mizzî, *Tehzibü'l-kemâl*, 7: 211-213.

²⁵⁴ Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 398.

²⁵⁵ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 5. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 163.

²⁵⁶ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, nşr. Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/1999), 117.

²⁵⁷ Ahmet Yücel, "Sadûk", 35: 431.

²⁵⁸ Nevevî, *Sahihu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, 4: 116; Hattâb es-Sübki, *el-Menheli'l-azbi'l-mevrûd*, 4: 198; Sehârenfûri, *Bezlü'l-mechûd*, 4: 89; Muhammed el-İtyübî, *Zahîratü'l-ukbâ*, 8: 325.

²⁵⁹ Buhârî, "Ezân", 7; Müslim, "Salât", 10; Tirmizî, "Salât", 40.

²⁶⁰ Mübârekfûri, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 1: 621; Hattâb es-Sübki, *el-Menheli'l-azbi'l-mevrûd*, 4: 198; Azîmâbâdi, *Avnü'l-ma'bûd*, 1: 288; Muhammed el-İtyübî, *Zahîratü'l-ukbâ*, 8: 325.

²⁶¹ Buhârî, "Ezân", 7; Müslim, "Salât", 10; Tirmizî, "Salât", 40.

²⁶² Müslim, "Salât", 12; Ebû Dâvud, "Salât", 36.

işiten kimselerin müezzinin söylediklerini tekrar etmesi” bab başlığı altında zikrederek bir yönüyle bu cevaza işaret etmiştir.²⁶³

3. Ebû Bekr b. İshâk el-Fakîh > Ahmed b. Alî b. Müslim > Heysem b. Hârîce > Velîd b. Müslim el-Âbar > Afîr b. Ma’dân > Ebû Ümâme (ö. 86/705) tarikiyle Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: *“Ezan okunduğu zaman semanın kapıları açılır ve dualara icabet edilir. Kimin başına bir sıkıntı veya güçlük gelirse ezan vaktini gözet sin. Müezzin tekbir getirdiğinde siz de tekbir getirin, şehâdette bulunduğunda siz de şehâdette bulunun. Müezzin ‘Hayye ale’s-salâh’ dediğinde siz de ‘Hayye ale’s-salâh’ deyin. Müezzin ‘Hayye ale’l-felâh’ dediğinde siz de ‘Hayye ale’l-felâh’ deyin. Sonra şöyle dua edin: Ey hak duanın ve takva sözünün kendiy le yapıldığı bu makbul ve doğru davetin Rabbi olan Allah’ım! Bizi bu hakikat üzere yaşat, bu hakikat üzere öldür ve bu hakikat üzere dirilt. Bizi yaşayan ve ölüler olarak hayır ehli eyle. Sonra Allah’tan ihtiyacı her neyse onu istesin.*”²⁶⁴

Bu hadisin ciddi derecede zayıf olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁵ Çünkü hadisin râvilerinden olan Afîr b. Ma’dân’ın rivayette güvenilir olmadığı belirtilmiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/938) gibi ulemâ onun rivayette zayıf olduğunu söylemişlerdir.²⁶⁶ Onun hakkında *“vâhi’l hadîs”* tabiri kullanılmıştır.²⁶⁷ Vâhi’l hadîs, sika (güvenilir) biri olduğu hiç söylenmemiş olan bununla beraber etkileyici bir sebepten dolayı zayıf olduğu bildirilen râvi hakkında kullanılan bir tabirdir. İbn Hacer (ö. 852/1449) böyle bir râvinin rivayet ettiği hadislerin hiçbir surette alınamayacağını ifade etmiştir.²⁶⁸

4. Abdullah b. Hanbel > Ahmed b. Hanbel > Hasan > İbn Lehîa > Ebû’z-Zübeyr > Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) tarikiyle Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: *“Bir kimse ezanı işittiği zaman, ‘Ey bu mükemmel davetin ve fayda veren²⁶⁹ namazın Rabbi olan Allah’ım! Muhammed’e salât eyle ve bir daha hiç hoşnutsuzluk duymaksızın ondan razı ol’ derse Allah onun duasını kabul eder.*”²⁷⁰

Bu hadisin Taberânî’deki (ö. 360/971) rivayeti ise şöyledir: Ahmed b. Hammâd > Saîd b. Ebû Meryem > İbn Lehîa > Ebû’z-Zübeyr > Câbir b. Abdullah tarikiyle Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: *“Bir kimse ezanı işittiği zaman, ‘Ey bu mükemmel davetin ve kılınacak namazın Rabbi olan Allah’ım! Muhammed’e salât eyle ve bir daha hiç hoşnutsuzluk duymaksızın benden razı ol’ derse Allah azze ve celle onun duasını kabul eder.*”²⁷¹

Her iki hadisin isnatta bulunan İbn Lehîa (ö. 174/790) sebebiyle zayıf olduğu ifade edilmiştir.²⁷² Zira İbn Lehîa’nın (ö. 174/790) rivayette güvenilir olmadığı birçok hadis münekkidi tarafından belirtilmiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Zür’a er-Râzî (ö. 264/878),

²⁶³ Müslim, “Salât”, Bab başlığı 7.

²⁶⁴ Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1: 731 (2004).

²⁶⁵ Elbânî, *Za ‘İfü’t-Terğîb ve’t-terhîb* (Riyad: Mektebetü’l-maârif, 1421/2000), 1: 102.

²⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 8: 603-607; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 20: 176-178; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, t.y.), 5: 104-105.

²⁶⁷ Elbânî, *Za ‘İfü’t-Terğîb ve’t-terhîb*, 1: 102.

²⁶⁸ Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 327.

²⁶⁹ Bazı nüshalarda “kılınan namaz” anlamına gelen الصلاة القائمة ifadesi geçmektedir.

²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 139 (14993).

²⁷¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-’evsat*, 1: 69 (194).

²⁷² Elbânî, *Za ‘İfü’t-Terğîb ve’t-terhîb*, 1: 99.

Nesâî (ö. 303/915), İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/938) ve İbn Adî (ö. 365/976) gibi hadis münekkitleri onu rivayet yönüyle zayıf saymışlardır. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi ulemâ ise onun güvenilir bir râvi olduğunu ifade etmişlerdir.²⁷³

5. Yusuf b. Amr el-Gazzî > Muhammed b. Ebü's-Serî > Amr b. Ebû Seleme > Sadaka b. Abdullah > Süleyman b. Ebû Kerîme > Atâ b. Ebû Kurre > Abdullah b. Damra es-Selûlî tarikiyle Ebü'd-Derdâ'nın (ö. 32/652) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah Rasûlü (sav) ezanı işittiği zaman “*Ey bu mükemmel davetin ve kılınacak namazın Rabbi olan Allah'ım! Kulun ve rasûlün olan Muhammed'e salât eyle. Bizi kıyamet günü onun şefaatine dâhil eyle.*” diye dua ederdi. Bir defasında Allah Rasûlü (sav) “*Kim ezan bittiğinde bu şekilde dua ederse Allah kıyamet günü onu şefaatine dâhil eder.*” buyurdu.²⁷⁴

Bu hadis zayıftır. Çünkü hadisin râvilerinden olan Sadaka b. Abdullah, Süleyman b. Ebû Kerîme ve Atâ b. Ebû Kurre'nin rivayette zayıf oldukları ifade edilmiştir. Özellikle Süleyman b. Ebû Kerîme'nin çok sayıda münker hadis rivayet ettiği belirtilmiştir.²⁷⁵

Sonuç

Ezan duası hakkında hadis kaynaklarında farklı senet ve içerikte rivayetler bulunmaktadır. Bu konuda bilinmesi ve okunması ile en meşhur olan ise senet ve metin yönüyle incelediğimiz ezan duasıdır. Bu duanın aslı hadiste geçtiği üzere “*Allâhümme Rabbe hâzihi'd-da'veti't-tâmme, ve's-salâti'l-kâime, âti Muhammedeni'l-vesîlete ve'l-fazîlete, ve'b'ashü makâmen mahmûdeni'llezî veadteh.*” şeklindedir. Bununla birlikte halk arasında okunması meşhur olan “*ve'd-derecete'r-refîa*” ile bazı rivayetlerde şâz olarak zikredilen “*İnneke lâ tuhlîfu'l-mîad.*” ifadelerinin de hadise bir ilave kastı olmaksızın bir dua cümlesi olarak okunmasında sakınca olmadığı ifade edilebilir.

Ezan duası hadisi, râvi sayısı açısından âhâd bir hadis olup senet ve metin yönüyle sahihtir. Diğer bir ifadeyle hadisin Hz. Peygamber'e nispetinde bir problem yoktur. Zira hadis adâlet ve zabt sahibi râviler tarafından muttasıl bir senetle şâz ve muallel olmayarak Hz. Peygamber'den rivayet edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu hadis, bir hadisin sıhhati için gerekli olan bütün şartların hepsine sahiptir. Diğer yandan hadis Kur'ân'a, hadislere ve akla uygunluk gibi başlıca metin tenkidi kriterlerine aykırı hususlar içermemesi yönüyle de bu hükmü teyit etmektedir. Hadisin sahih olduğu birçok âlim tarafından da kabul edilmiş ve bu konuda herhangi bir aksi görüş beyan edilmemiştir.

Bununla birlikte hadisin muhteva değerlendirmesi noktasında farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Makâm-ı mahmûd başta olmak üzere vesile ve fazilet kelimeleri bu hususta en fazla öne çıkan konular olmuştur. Yapılan değerlendirmelere göre bu konuda en fazla kabul gören görüş vesile ve faziletin cennette bir mertebe; makâm-ı mahmûdun ise âhirette şefaath makamı olduğu şeklindedir. Bu kelimelerin belirtilen şekilde anlaşılmasında ise konuyla ilgili rivayetlerin etkisi büyük olmuştur. Ancak gerek rivayetlerdeki bağlamların farklılığı gerekse, özellikle makâm-ı mahmûd ile ilgili Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetlerin zayıf olması bu konuda doğru yaklaşımda bulunmayı mümkün kılmamaktadır.

²⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8: 11-30; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 15: 487-503.

²⁷⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4: 78-79 (3662).

²⁷⁵ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife*, 11: 291-292.

Bizim yaklaşımımıza göre bu konuda doğru bir anlamın ortaya konulabilmesi için söz konusu kelimelerin geçtiği âyet ve rivayetlere bütüncül olarak bakılması önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında vesile, Allah'a yakın olmayı sağlayan her türlü vasıta; fazîlet, Allah katında değerli olmayı sağlayan her türlü üstünlük; makâm-ı mahmûd ise Allah'a yakınlık ve O'nun katındaki üstünlüğün göstergesi olan övgüye değer her türlü vasıf ve konum şeklinde tanımlanabilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber (sav) için istenen vesile, fazilet ve makâm-ı mahmûdun bu içerik ve neviden olduğu söylenebilir. Bu tanımların içeriğine sadece uhrevî hususlar değil dünyevî konular da dâhil edilebilir. İslam ümmetinin, çokluğu yanında insanlık için en hayırlı model bir toplum olması buna örnek olarak verilebilir.

Çalışmamız esnasında dikkatimizi çeken diğer bir husus da şudur: Hadis metinlerinde geçen manası kolayca anlaşılmayan garîb kelimelerin doğru anlamlandırılması için söz konusu kelimelerin Kur'ân-ı Kerim'de, diğer hadislerde ve Arapça'daki bütün kullanımlarını dikkate almak gerekmektedir. Zira hadislerde geçen garîb kelimelerin anlam haritasını ve edebî inceliklerini bilmek doğru bir anlama için önemli hususlardan birini teşkil etmektedir. Bu hususa riayet edilmediği takdirde makâm-ı mahmûd örneğinde olduğu gibi hadisleri doğru anlama ve yorumlama konusunda isabetli ve tutarlı sonuçlara ulaşmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Ayrıca hadislerde geçen garîb kelimeler ile ilgili daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu dikkatimizi çeken diğer bir husustur

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. Thk. Habîb el-A'zamî. 2. Baskı. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 12. Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1429/2008.
- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Thk. Cemal el-Ayıntâbî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.
- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Şerhu Müsned-i Ebî Hanîfe*. Thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985.
- Âşıkkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. 5. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Aydınlı, Abdullah. "Merfû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 180-181. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aydınlı, Abdullah. "Mevkuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'l-ahbâr*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 19 Cilt. Katar: Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şûnü'l-İslâmîyye, 1429/2008.

- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhu'l-Buhârî*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2001.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dâru tayyibe, h. 1411.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihâli*. Sadeleştiren: Ali Fikri Yavuz. Ankara: Akçağ Yayınları, t.y.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*, Thk. Şuayb el-Arnâût. 5 Cilt. Dimeşk: er-Risâletü'l-âlemîyye, 2011.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Keşşâfü'l-kinâ an-metni'l-İknâ*. 6 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1403/1983.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. "Ezân". *et-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî. s. 16. Kâhire: Dâru'l-fadîle, t.y.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. 28. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. "Ezan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 36-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 11 Cilt. İstanbul: Sönmez Yayınları, 1975.
- Demirel, Cumhuri. *Kur'ân-ı Kerîm'de Üstünlük Olgusu*. Erzurum: Basılmamış Doktora Tezi, 2015.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. 2. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ğurabi'l-İslâmî, 1421/2000.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. Riyad: Beytü'l-efkârî'd-düveliyye, t.y.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Bahrü'l-muhît*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1993.
- Elbânî, Nâsiruddîn. *Sahîhu'l-Câmi'î's-sağîr ve ziyâdâtüh*. 3. Baskı. 2 Cilt: Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1408/1988.
- Elbânî, Nâsiruddîn. *Sahîhu't-Terğîb ve't-terhîb*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2000.
- Elbânî, Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha ve şey'ün min fikhîhâ ve fevâidihâ*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1422/2002.

- Elbânî, Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2000.
- Elbânî, Nâsiruddîn. *Za'ifu'l-Câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, t.y.
- Elbânî, Nâsiruddîn. *Za'ifu't-Terğîb ve't-terhib*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1421/2000.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed. *Sübülü's-selâm şerhu Bülûği'l-merâm*. Nşr. Halil Me'mûn Şiyhâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1415/1995.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed. *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. Thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahim. 11 Cilt. Riyad: Dâru's-selâm, 1432/2011.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Câbir el-Cu'fî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 532. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. "Vesîle". *el-Kâmûsu'l-muhît*, 8. Baskı. s. 1068. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2002.
- Hattâb es-Sübki, *el-Menheli'l-azbi'l-mevrûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. Nşr. Emîn Mahmud Hattâb. 2. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, h. 1394.
- Hattâb, Şemseddîn Muhammed b. Muhammed. *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl*. Nşr. Zekerriyya Amîrât. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416/1995.
- Heyet. *Fetvalar*. 4. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Heyet. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Heyet, *İlmihal 1*. 3. Baskı. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Heyet. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nüreddîn. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîd. Özel Baskı, 13. Cilt. Riyad: Dâru âlemü'l-kütüb, 1423/2003.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. Thk. Mâzin es-Sersâvî. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1433/2012.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Hamd b. Abdullah el-Cumâ'. 16 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004.
- İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu'l-Fadl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Muhibuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Kâhire: Dâru'r-reyyân, 1407/1986.
- İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu'l-Fadl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvîd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995.

- İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu'l-Fadl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali. *Takrîbü't-Tehzîb*. Nşr. Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/1999.
- İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu'l-Fadl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Thk. İbrâhîm ez-Zeybek - Adil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995.
- İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu'l-Fadl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali. *Telhisü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfii'l-kebîr*. Nşr. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs. 4 Cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. Thk. Şuayb el-Arnâût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1998.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *es-Sahîh*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 2. Baskı. 8 Cilt. Riyad: Dâru't-tayyibe, 1420/1999.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Muğnî*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Halvâ. 3. Baskı. 14. Cilt. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1417/1997.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn. *el-Mukni 'fî fikhi'l-İmâmi Ahmed b. Hanbel*. Thk. Mahmud el-Arnâût – Yasin Mahmud el-Hatîb. Cidde: Mektebetü's-sevâdî, 1421/2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1424/2003.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh. *Âridatü'l-ahvezî bi-şerhi Sahîhi't-Tirmizî*. Nşr. Muhammed Ali Beydûn. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, İzzeddîn. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Mecdüddîn. “Vsl”. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Nşr. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd. s. 972. Demmâm: Dâru İbnü'l-Cevzîyye, h. 1421.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl Mûsâ el-Yahsubî. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâid-i Müslim*. Thk. Yahya İsmail. 9 Cilt. Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1419/1998.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *ez-Zahîra*. thk. Said A'râb. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ğurabi'l-İslâmî, 1994.
- Kâsımî, Cemâleddîn. *Mehâsinü't-te'vîl*. Nşr. Muhammed Ali Beydûn. 2. Baskı. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, h. 1323.
- Keşmîrî, Muhammed Enver. *Feyzü'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Muhammed Ali Beydûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.

- Keşnâvî, Ebû Bekr b. Hasan. *Eshelü'l-medârik şerhu İrşâdi's-sâlik fî fikhi İmâmi'l-Mâlik*. 2. Baskı. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.
- Kirmânî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-üyûn*. Thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. Nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf. 2. Baskı. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983.
- Muhammed el-İtyûbî, Ali b. Âdem b. Musa. *Zahîratü'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*. 40 Cilt. Riyad: Dâru'l-mi'râc, 1416/1996.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. Thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr*. 2. Baskı. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1391/1972.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. Riyad: Beytü'l-efkârî'd-düveliyye, 1419/1998.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1425/2005.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*. Thk. Muhammed. Necîb el-Mutiî. 23. Cilt. Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*. 2. Baskı. 18 Cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1414/1994.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Polat, Salahattin. "Ferd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Polat, Salahattin. "Garîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 375. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Râfîî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Muharrer fî fikhi'l-İmâmi's-Şâfîî*. Thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemal el-Mısrî. 3 Cilt. Kâhire: Dâru's-selâm, 1434/2013.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. "Vs!". *el-Müfredât fî-garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. s. 523-524. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981.
- Sehârenfûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Zekeriyâ b. Yahya el-Kandehlevî. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.

- Sehâvî, Şemseddin. *el-Makâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire ale'l-elsine*. Thk. Muhammed Osman el-Huş. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997.
- Serrâc, Muhammed b. İshak. *el-Müsned*. Thk. İrşâd el-Eserî. Faysalâbâd: İdâretü'l-ulûmi'l-eseriyye, 1423/2002.
- Sülün, Murat. "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/2 (2009): 13-38.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman. *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. Nşr. Muhammed Ali Beydûn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. Nşr. Yusuf el-Ğuş. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1428/2007.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâleddîn İbrâhîm. *el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâmi's-Şâfiî*. Nşr. Muhammed ez-Zühaylî. 6 Cilt. Dimeşk/Beyrut: Dâru'l-kalem/Dâru's-şâmiyye, 1413/1992.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Thk. Târık b. İvazullâh b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 12 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü's-şâmiyyîn*. Thk. Hamdî es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1996.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kâhire: Dâru hicr, 1422/2001.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî. *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. Thk. Refik el-Acem - Ali Dahruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen-i Tirmizî*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1425/2005.
- Üzüm, İlyas. "Makâm-ı Mahmûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 413-414. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yavuz, Salih Sabri. "Livâü'l-Hamd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 200. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Arş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 406-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kürsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 572-573. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tevessül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, t.y.

Yeniel, Necati - Kayapınar, Hüseyin. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. 16 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987-2003.

Yücel, Ahmet. "Sadûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i 'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Thk. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâût - Beşâr Avvâd Ma'rûf. 2. Baskı. 29 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402/1982.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. Nşr. Halil Me'mûn Şiyhâ. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1430/2009.